

***DE CHRISTELIJKE GELOOFSLEER
IN TWEE TESTAMENTEN
WEERSPIEGELD***

***CONFRONTATIE TUSSEN JOOD EN CHRISTEN
OF
WAT VOORAFGAAT AAN DE
DOGMAGESCHIEDENIS***

I - ANALYTISCH DEEL

***DE CHRISTELIJKE GELOOFSLEER
IN TWEE TESTAMENTEN
WEERSPIEGELD***

***CONFRONTATIE TUSSEN JOOD EN CHRISTEN
OF
WAT VOORAFGAAT AAN DE
DOGMAGESCHIEDENIS***

I - ANALYTISCH DEEL

DR. PETER VELDHIJZEN

Uitgeverij Heijink, Hardenberg

Schrijver: Dr. Peter Veldhuizen (1946), emiritus predikant van de Nederlands
Gereformeerde Kerk te Leerdam

Coverontwerp: Dr. Peter Veldhuizen, Ida Veurink

Foto gemaakt door Jan van Frankenhuyzen

ISBN: 9789462540309

Uitgeverij Heijink, Hardenberg

© 2015 Ds. Peter Veldhuizen

VERANTWOORDING VAN DE AFBEELDINGEN OP DE OMSLAG

Op de voorzijde van beide delen vinden wij het beeld van *Mozes* van Michelangelo en de ets van de derde staat van *De drie kruisen* van Rembrandt. Dagelijks wordt de schrijver met beide geconfronteerd. De eerste staat al vele decennia lang bovenop een boekenplank, links boven de deur en de afbeelding van Rembrandt hangt wat minder lang iets lager, naast de linker deurpost. Een jood zou gekscherend kunnen opmerken, dat Mozes geplaatst is boven Jezus, maar zoals de mezoëza en een icoon op ooghoogte dienen te hangen, zo geldt dit ook voor Rembrandts ets. Beide afbeeldingen spreken voor zich. 'Het lied van Mozes en het Lam' harmoniëren. Daarin zien we de eenheid der beide verbonden.

De majestueuze *Mozes*, een marmeren beeld van 254 cm hoogte, maakte Michelangelo tussen 1513 en 1516. Het was aanvankelijk de bedoeling dat *Mozes* op een hoogte van vijftien meter zou worden waargenomen, zodat hij direct in ons blikveld werd opgenomen. Hij heeft de wet in ontvangst genomen en beleeft nu het moment, waarop wat zich beneden in de verte afspeelt, zich van hem meester maakt, zodat hevige toorn in hem ontbrandt, want de aanbidding van Gods volk van het gouden kalf verandert hem in vuur en vlam. Zie deel II, 152-153.

De altijd weer aangrijpende ets van Rembrandt uit 1653 geeft het gebeuren op Golgotha weer van de drie uur durende duisternis over het gehele land (Luc. 23,44-45). Alle aandacht valt op het middelste kruis, terwijl de twee mannen op de voorgrond die dit gebeuren ervaren, zich uit de voeten maken ons ook blijven fascineren. Kunnen het niet de Emmaüsgangers zijn? Tot aan zijn dood zullen Kléopas en zijn metgezel in hun ontmoeting met Jezus de schilder bezighouden. Het is een adembenemend schouwspel waarin wij toch ondanks de duisternis worden betrokken, want zelfs hier zal het licht het winnen van de duisternis. Christus sterft niet in angstwekkende onzekerheid, maar in volkomen overgave zal Hij zijn laatste en zevende kruiswoord, als vrome

jood uitspreken: 'Vader, in uw handen beveel ik mijn geest' (Luc. 23, 46; Ps. 31,6).

Leerdam, 23 mei 2015,
dag van Hieronymus Savonarola

Uit dankbaarheid voor geestelijke vorming aan:

Klaas Schilder (1890-1952)

Frits Gerben Louis van der Meer (1904-1994)

God was in Christus de wereld met Zichzelf verzoenend.
2 Cor. 5 : 19

*Aufrichtig zu sein kann, kan ich versprechen,
Unparteiisch zu sein aber nicht.*

Johann Wolfgang Goethe, *Maximen und Reflexionen* 184

On n'entre que dans la verité par la charité.

Blaise Pascal, *Extrait de l'esprit géométrique et de l'art de persuader*,
section II (1657)

Si somprehendis non est Deus.

Aurelius Augustinus, *Sermo* 52

I N H O U D (10-20)

INLEIDING (21-41)

Artikel 25 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis in modern en oud Nederlands, in het oud Frans en in het Latijn; Twee ontzagwekkende citaten; REKENSCHAP: 'Toets alle dingen'; Adolf von Harnack (1951-1930) en zijn citaat; Klaas Schilder (1890-1952) en zijn citaat; Geloofsleer in plaats van dogmatiek; Calvijn zag de betekenis van de oude kerk; Terug naar de vóór-dogmatische periode; Taakomschrijving; Gepaste dank; Toegankelijkheid van het boek.

I - ANALYTISCH DEEL

I - REKENSCHAP VANWEGE EMOTIONALITEIT (42-64)

Christenen, joden en heidenen; De schuldvraag historisch absurd en theologisch verwerpelijk? Gestelde vraag valt niet meer te ontkennen; Jezus een Messias met als doel verlossing uit de verlorenheid; De Messias tevens Middelaar Gods en der mensen; Judas een in Jezus teleurgestelde christen avant al lettre; Jezus een onbegrepen Messias, ook voor de twaalven, zelfs voor de drie intimi; De 'christenen' rondom Jezus helpen ons de joden te verstaan; Een emotionele studie zowel voor synagoge als ook voor de kerk; De liberale jood Jakob Soetendorp over Paulus; Geheel vertekend beeld van Paulus; Ook vroege christen-joden hebben soms bedenkingen tegen Paulus; Lucas en zijn diep respect voor Paulus; Maat houden in beoordeling; De bezinning op het O.T. doet er wezenlijk toe; De heilsgeschiedenis; Terrein der dogmatiek is reflectie op de openbaringsfeiten; Jezus geen tweede Mozes, maar tweede Adam; Pueri Dei per Christum Jesum; Eerst luisteren naar anderen; De Pentateuch voor de jood het belangrijkste gedeelte van het O.T.

II - HET VERSCHIJNSEL ISRAEL (65-94)

Israël blijvend actueel. Eerst Israëls geschiedenis dan de vaderlandse; Het antisemitisme; Wat is de bron van het antisemitisme? De antieke wereld en het antisemitisme; De nietsontziende kracht van het hellenisme; Het Christendom en antisemitisme; 1) Justinus de martelaar;

2) Constantijn de Grote; 3) Wat zullen wij verhalen over? 4) Tijden van herademing voor de joden; Het racistisch antisemitisme vanaf omstreeks 1850 tot omstreeks 1950 in Europa; Melito de bisschop van Sardes; De vloek treft de kerk in het 'achttiengebied'; Het farizeïsch wettisch jodendom; Bar Kochba en de joodse opstand; Het mysterie van het oudtestamentische Israël; JHWH en het pantheon der Griekse goden; De reactie van de christelijke theologie op de Shoah; Het Zionisme al heel oud; Eén in liefde voor de Tenach; 'God van Abraham, Izaäk en Jacob'.

III - HET SKANDALON OOK IN DE HEILIGE SCHRIFT (95-121)

De Aufklärung en Bijbelwetenschap; De vragen van de Aufklärung niet ontlopen; De noodzaak van een Schriftbeschouwing; De bijzonderheid van de Bijbel; Een bibliotheek van gevarieerde en toch samenhangende boeken; De Bijbel voor de kerkvaders 'Gods Woord'; Schleiermacher en zijn hermeneutiek; Toch één Auctor; 'Stem van de goede herder'; Heilsgeschiedenis en heilige Schrift; De canoniciteit is van christologische aard; De christelijke canon geen reactie op Marcion; De moeiten om erkenning van twee geschriften; De Geest kan zich van ieder bedienen; Goddelijk gezag voor Jezus en de apostelen; Het geloofs a priori van de Bijbel; De kerk nooit zonder Tenach; Inspiratie omsluit de te boekstelling van de openbaring; Historisch-kritisch onderzoek wat moeten wij ermee? Geen vraag meer; De verkondiging is Woord Gods; Oog voor het menselijke en Goddelijke aspect; Historisch-kritisch, maar in hoeverre?; De Schrift enerzijds en anderzijds; Ootmoed in de ontmoeting met de Schrift; De LXX leert de Schrift niet docetisch op te vatten; De Waarheid is symfonisch; Het skandalon is verweven met de Schrift.

IV - VERACHTING EN VERWERPING VAN HET OUDE TESTAMENT

(122-166)

Inleiding; De oosters-orthodoxe kerk; De verschillende kerken en hun opstelling tegenover het O.T.; Marcion en het O.T.: 1) Marcion geëxcommuniceerd; 2) Geen antisemit; 3) Paulus was alles voor Marcion; 4) Marcion een niet speculatieve theoloog; 5.) Eigen vorming van canon door de kerk; 6.) Marcion toch geen gnosticus; 7.) Zijn werk *Antithesen*. 8.) Jezus' schijnlichaam; 9.) Vanwaar de aantrekkingskracht?

10) Het probleem van het O.T. 11) Kerdo leerling van Simon Magus; 12.) Volle betekenis van het O.T. bij gereformeerden; 13) Verdwijning van het marcionisme; De allegorese in de oude kerk geeft te denken; 1) De invloed van Origenes en Augustinus; 2) Apollos de Alexandrijn; 3) Ook typologie heeft beperkingen; De godsdienstfilosofie van Kant en het O.T.: 1) Kant en Spinoza; 2) Kant en de christelijke heilsfeiten; Schleiermacher en het O.T.; 1) Barth en Schleiermacher; 2) Christelijke geloof zonder joodse ondersteuning; 3) Christus boven de heilige Schrift; 4) O.T. goed voor beginperiode van de kerk; 5) Het grote manco in Schleiermachers theologie; Paul de Lagarde; Adolf Harnack; Harnacks onterechte beroep op Luther; De ernstige vaderlijke vermaning aan de zonen Friedrich en Adolf; Friedrich Delitzsch en het O.T.; Van kwaad tot erger; Het theopaschitisme in de naoorlogse theologie; Het N.T. kan onmogelijk zonder het O.T.

V - JEZUS EN HET OUDE TESTAMENT (167-232)

Inleiding; Het levenselement van Jezus; In Martin Käblers spoor; Jezus aan het woord in het O.T.; Oudtestamentische canon reeds voorhanden; De Schriften getuigen van Christus; Door Christus wordt de bedekking weggenomen; Gods plan met Israël bereikt zijn hoogtepunt bij Jezus; 'Semitisering' ook bij christenen; Europa heeft gesmeekt om het evangelie; De schoonheid van heel de heilige Schrift; Oude Testament is heilshistorie; Jezus slechts gebonden aan de Tenach; De Schriften gaan in vervulling; Jezus de Zoon des mensen; Messiaans-bewustzijn; Slechts één Messias en geen twee; Qumran en het N.T.; Verworpen en geslagen; Meervoudige duiding van de knecht; Jesaja 53 handelt over een individu; Geen verbond met heel het volk, maar met een 'nieuwe' David; De Nathanprofetie en de 'nieuwe' David; Fernerwartung – uitzien in de toekomst – met het oog op de lijdende knecht; Jes. 53 plaatsvervangende lijden; Breuk met het verleden; Jes. 53 noemt Israël niet, maar spreekt over 'velen redden'; Jes. 53 en de evangeliën; Het vierde lied van de knecht des Heren; Geen plaats voor een lijdende Messias bij de joden; 'Voor velen'; 'Twee zwaarden'; 'Voor overtreders gebeden' en 'bij de rijken in zijn dood'; Verzoening door de dood; Een lijdende Messias alleen in het geloof te verstaan; Het 'betamen' plaatst het 'skandalon' in juist perspectief; Het O.T. verklaart Jezus; Christenen hoeven geen joden

te worden; Jezus' leven gebonden aan het O.T.; Jezus als persoon een mysterie; Drie heel moeilijke teksten; Matth. 10,23; Marcus 9,1 en het 'reeds' en 'nog niet'; Marcus 13,30; Jezus past zich veelal aan bij de tijd waarin hij leefde; Jezus en de sabbat; Jezus en zijn 'locus de Deo'; Jezus maatstaf gevend in zijn optreden; Israël de bakermat van het christelijk geloof.

VI - PAULUS EN HET OUDE TESTAMENT (233-288)

Waaruit wij Paulus kennen; Paulus en zijn brieven; Paulus in *Handelingen der apostelen*; Lijden ter wille van Christus; Van zijn geboorte voorbestemd tot de dienst van Christus; 'Zwei Seelen wohnen, ach, in meiner Brust'; Tarsus in Cilicië; Paulus en zijn redes; Wijsheid der wereld tegenover de wijsheid Gods; De joodse wijsgeer Philo en Paulus' positie; Rabbinaat van Gamaliël te Jeruzalem; Hellenistisch jodendom voor Paulus geen probleem; Paulus en Jeruzalem na zijn bekering; Welke stad: Tarsus, Jeruzalem, Antiochië of Damascus?; Ook Antiochië niet; 'Damascus' leert ons Paulus verstaan; Het veelkleurig citeren van Paulus; Tenach laat zich door Paulus totaal anders lezen; Typologie en allegorie; De kerk nooit zonder het O.T. geweest; Het Schriftberoep in de strijd met de jудаïsten; 'Om onzentwil werd het geschreven'; Bijzondere wijze van citeren; Jezus het skandalon voor Israël; De blijvende waarde van het O. T.; De Geest vormt geen antithese met het O. T.; O. T. vanaf het begin het boek der kerk; Israël reeds verworpen in het O. T.?.; Van het O. T. geldt: 'Verstaat gij ook hetgeen ge leest'; De wet als 'tuchtmeester' en als 'einde'; Thora als 'wetboek' leidt af van de belofte in Christus; Israël heeft een gekwalificeerd verleden; Israëls geschiedenis van wezenlijk belang voor de kerk; 'De bediening van de dood'; De scherpte van de Wet doet zonde kennen; Wet en evangelie in wezen niet hetzelfde; Belofte en vervulling, N.T. overtreft het O.T.; Over wie handelt Rom. 7?; De volheid des tijds.

VII - PAULUS' STRIJD MET DE JOODSE INVLOED (289-316)

Het apostelconvent; De collecte voor Jeruzalem een vijfde verplichting? Het aposteldecreet; Paulus' terugblik op het apostelconvent; Paulus doorziet het grote gevaar te Antiochië; De positie van Jacobus, de rechtvaardige; Het dreigende gevaar van christenen uit de joden; De

hogepriester schuldig aan de dood van Jacobus; Jacobus de schrijver van de brief; De rots der kerk wankelde; Waarover Rom. 9-11 handelt; Paulus en zijn broeders naar het vlees; 'Het Israël Gods' (Gal. 6,16); 'Wij zijn de besnijdenis', aldus Paulus.

VIII - PAULUS EN HET GEHEIMENIS VAN ISRAEL (317-363)

Rom. 9-11; Gods verkiezing en Israëls ongelof in Rom. 9-11; Het breekpunt de erkenning van Jezus als Messias; Buber: jodendom en christendom zijn elkaar 'wezensvreemd'; Klaaglied van de HERE; De vloek uit Deut. 28 kan niet uitblijven; Van buitenstaanders geldt nu 'mijn volk' en 'geliefde'; 'De steen des aanstoets en de rots der ergernis'; 'De mens die de gerechtigheid naar de wet doet, zal daardoor leven'; 'De gerechtigheid die uit het geloof is'; Israëls val definitief? De opdracht aan de christenen; De edele olijfbom; Het gevaar van hoogmoed; Een onverwacht eschatologisch gebeuren; Paulus openbaart een geheimenis; Jeruzalem door de heidenen vertrapt, totdat...; Een pyrrusoverwinning; Jeruzalem twistappel der volken door de eeuwen heen; De kerk voor te hoge idealen gewaarschuwd; 'En dan zal geheel Israël behouden worden'; Paulus' verwachting van de wederkomst; Het geheimenis staat niet geheel los van het O.T.; Israël opgenomen in het nieuwe verbond; 'Geliefden om der vaders wil' en 'geliefden Gods'; Blijvende roeping Gods naar Israël; Paulus' christologie is soteriologie; Oudtestamentische teksten in verband met Jeruzalem; De blijvende betekenis Israël.

IX - KARL BARTH EN ISRAEL (364-394)

Het joodse vraagstuk na Auschwitz; De bedreiging der joden vóór de Tweede Wereldoorlog; Karl Barth en zijn reactie op het Hitler-regiem; *Gottes Gnadenwahl - K.D. II, 2*; Israël weer op de landkaart; De toespraak voor de radio (1949); *Die Lehre von der Schöpfung - K.D. III,3*; Vanwaar de ziekte antisemitisme? Israël nog altijd het uitverkoren volk; Israël een buiten-Bijbels bewijs van God - *K.D.IV,3,2*; De falende kerk heeft de synagoge niets te bieden; Valt Israël als 'volk' onder het zendingsbevel? Israël voor Barth een horzel in de pels.

X - KORNELIS HEIKO MISKOTTE EN ISRAEL, HET JODENDOM EN HET OUDE TESTAMENT (395-486)

Een ingewijde in het moderne jodendom; Verwantschap tussen Miskotte en Schilder; Het joodse geloof van binnenuit benaderd; De bijna christen geworden jood Franz Rosenzweig; De jood heeft in tegenstelling tot de christen geen wedergeboorte nodig; De aanstootgevende gedachte van de Middelaar; De correlatiegedachte als nieuwe verbondsleer; Jesaja 53 opgevat door de synagoge; Het 'strebend bemühen van de correlatieleer; Het heidendom van de *Edda* steekt de kop op: Ad 1) In den beginne; Ad 2) Het worden; Ad 3) Het Lot; Ad 4) De deugd; Ad 5) De weerstand; 'Das Nichtige' ook deel uit van de weerstand; Ad 6) Hiernamaals; Ad 7) De voleinding; Godsdienst der Germanen contra Thora; *Als de goden zwijgen* (1956); 1) Het primitieve; 2) Zonder grond; in het midden; 3) Hemel en aarde; 4) Het verhaal; 5) De voleinding; 6) De Godsnamen; 7) De machten; 8) De Thora; 8A) Het gebod; 8B) Het ethos; 9) Donker lot; 9A) Het leed; 9B) De armoede; 9C) De vermoeienis; 10) Gods verborgenheid; 10A) De tegenwoordigheid; 10B) De verborgen omgang en bevinding; 11) De eros; 12) De politiek: 12A) De verwachting; 13) Het profetisme; Vanwaar Miskotte's voorliefde voor het Oude Testament? Miskotte getoetst; Het belang van Miskotte.

XI - KLAAS SCHILDER EN DE EENHEID VAN HET VERBOND (487-535)

Inleiding; Een jood als oudtestamenticus; Matth. 27,25 geen vrijbrief voor vervolging; *Het Jodendom* van Jac. van Nes; Onuitroeibare duivels sprookje; De joden een teken aan de wand; Geen lid van NSB of CDU; Verwerping van de Messias een algemene zonde; Buskes' reactie op: 'Zijn bloed kome over ons en onze kinderen'. Waar liggen de grenzen? De wederkomst aflezen uit de tekenen der tijden en Israëls positie; 'Doe wel aan alle mensen, doch het meest aan de huisgenoten des geloofs', Voorzichtig met het woord antithetisch; Eenheid van het verbond; Israël als volk van het verbond is voorbij; Relatie tussen het Oude en Nieuwe Testament; Geen opgaande lijn; Hoe later des te meer zeggingskracht en troost; Schilder en Harnack eensgezind over de bakermat van de dogmageschiedenis; Duidelijk onderscheid; Mozes 'de middelaar van het Oude Verbond'; De kerk in de plaats van Israël een gereformeerde visie; Ook volgens Herman Bavinck is de kerk gekomen in de plaats van Israël.

II - THETISCH DEEL

INHOUD (10-20)

XII - ABRAHAM EN HET BELOOFDE LAND (21-58)

Het vraagstuk in zijn geheel; Geen gebruik van extreem joodse gedachten; De roeping van Abraham; Gods eigenlijke doel; Wat is de rede van Abrahams roeping? Oude bewoners van Kanaän; Een ware gelovige te midden der Kanaänieten; De priester-koning naar de orde van Melchizedek; Landbelofte onder ede; Onvolledige maat der zonden; Kanaänietische godsdienstige invloed op Jefta; Kanaänietische godsdienstige invloed op Hiël; Kanaänietische godsdienstige invloed op Israël; Verbondssluiting met Abraham: 'licht in de rook'; Grenzen van de landbelofte; Landbelofte te omvangrijk; dopen op grond van de besnijdenis; Abraham mijdt de Kanaänieten; Beloofde land alleen voor Izaäk; Paradox van de Godsakker.

XIII - 'HET LAND IS VAN MIJ' (59-92)

'Een zwervende Arameeër was mijn vader'; Het beloofde land is van de HERE; Het beloofde land en het koninkrijk Gods; Israël mijn 'kleinood', segulla, op voorwaarde dat; De landbelofte aan de vaderen herhaald; Over het verbond met twee woorden spreken; 'Het land is van Mij' (Lev. 25,23); Jeruzalems ondergang moet gein temperen; Sabbat- en jubeljaar; Nabots optreden alleen te verstaan uit Leviticus 25,23; De Rechabieten en hun trouw; De koop van de akker; Is de mens wel humaan? Godsdienst der Kanaänieten: 1) De belangrijkste goden El, Asjera en Baäl; 2) Anat godin van onverzadigde sexualiteit en wreedheid; 3) Baäl de onderhouder van al wat leeft, sterft en herleeft; 4) Jam, de god van de zee, weerstreeft Baäl; 5) Mot, de god van de dood, houdt de onderwereld in stand; 6) De god, Asjtar, Kamos of Milkom eist het mensenoffer; 7) Astart of Ishtar, de koningin des hemels, is vruchtbaarheidsgodin; 8) Dagon de god van het koren en de vruchtbaarheid; 9) Sedek één der vereerde goden in Jeruzalem; Godsdienst der Kanaänieten tegenover de dienst aan JHWH; Het mensenoffer en de prostitutie.

XIV - GOD IS ONTZAGWEKKEND (93-143)

Godsbeeld en het tijdsgewricht; Barth en theologische 'Neubesinning'; Rudolf Otto en *Das Heilige*; Paul Volz' rede in 1924; Vergeten hoofdstuk in de theologie; Niet te verwaarlozen teksten en Schriftgedeelten; God is ontzagwekkend; De heilige oorlog of oorlog van JHWH; Apocalyptiek; 'Is God wel barmhartig?'; Inname van het land; Het beloofde land en de verbondstheologie; 'De plaats die de HERE, uw God, verkiezen zal'; Het land in verband met het conditionele spreken'; De Messias in verband met het onvoorwaardelijke spreken; Vloek of zegen; De shoah en de reactie van Josl Rakover; De terugkeer; Het lied van Mozes; Mozes zegent de twaalf stammen; De opvallende zegen voor Levi.

XV - IN MOZES' SPOOR (144-169)

Mozes' dood; Primaat van Mozes onder dat van Jezus; Niet Mozes maar Johannes de Doper; Mozes ben Maimon over Mozes ben Amram; Schalom Ben-Chorin over Mozes; De Deuteronomistische reformatie onder Josia; Plato, de heiden, de meerdere van 'de heiden' Goethe; Mozes' verlaten leidt tot de Babylonische ballingschap; Ezechiël en Deuterocesaja over de toekomst; Ezra en Nehemia in het spoor van Mozes.

XVI - JERUZALEMS TOEKOMST VOLGENS HET O.T. (170-219)

Profetie, eschatologie en apocalyptiek; Adjectief nieuw, 'chadasj', in het Oude Testament.; Adjectief nieuw in twee verschillende woorden, 'kainos' en 'neos' in het Nieuwe Testament; Apocalyptiek; Jeruzalem in profetisch, eschatologisch en apocalyptisch perspectief; De hoge berg Sion; Jeruzalem en 'de gruwel der verwoesting', één en ander maal; Ook Jeruzalem vindt zijn vervulling in Jezus; Een rest keert terug; Jezus' herderschap gaat over de grenzen; De koning Israëls komt tot de dochter Sion; Heilstijd der volken breekt aan; Messiaanse profetie aangaande Jeruzalem; Vervulling Melchizedeks priesterschap impliceert het einde van Jeruzalem; Splinging van de Olijfberg, die voor Jeruzalem ligt (Zach. 14,4); Eschatologische koning en goede herder; De klacht over de doorstokene; Jezus de geslagen herder; Apocalyptiek richt zich vooral op einde; Jeruzalem door de heidenen vertreden; 'Van Sion uit' en 'naar Sion

toe'; Divergentie in de apocalyptiek; Absolute onvolkomenheid aangaande Jeruzalem in het Oude Testament.

XVII - DE PLAATS DER MARTELAREN IN OPENB. 20,1-10 (220-252)

Het chiliasme; Onderverdeling van het chiliasme; Wat ons weerhoudt aan een aards chiliasme te denken; De schilder Dürer kan helpen de *Apocalyps* te verstaan; De *Apocalyps* 'het boek der martelaren'; Openbaring 20,1-6; De ontbinding van de satan (20,7-10); Geen duizendjarig vrederijk op aarde; Is het rijk van de satan geheel ontkracht gedurende duizend jaar? De laatste slag tegen Christus' rijk; De gelijkenis van het onkruid; 'Úw koninkrijk kome'.

XVIII - EEN DERDE TEMPEL? (EZ. 40-48) (253-292)

De wederopbouw van de tempel te Jeruzalem, een zionistisch plan; Geen blauwdruk voor een te bouwen tempel; Begin bij het begin; Alles draait om de tempel; Ezechiël en de symboliek; De kerk Gods tempel; De heerlijkheid van Christus en van de tempel; Geen vervanging maar vervulling; De symbolische duiding van Ezechiël 40-48; Opklaring en uitzicht dankzij Von Rad; 'De stad op een berg' al omschreven in het Oude Testament; Ezechiël 40-48 en het jubeljaar; De christologische strekking van Ezechiël 40-48.

IX - DE SYNOPTICI EN HET BELOOFDE LAND (293-362)

Hoe heeft het ooit zover kunnen komen? Tenach geeft slechts een deel van de Godsopenbaring; Het viervoudige evangelie; Mattheüs laat zien dat Jezus de Messias is; Twaalf citaten geven de vervulling weer; Jezus gekomen om Wet en Profeten te vervullen; Marcus laat zien dat Jezus de Zoon des mensen is; Het christelijke geloof geen nieuwe religie; Lucas toont Jezus als Heiland der wereld; Van de joden naar de heidenen; van Jeruzalem naar Rome; Vervanging niet het juiste woord; Begin en ontvouwing maar niet hoogtepunt der heilsgeschiedenis; Israëls positie dezelfde gebleven? Israëls religie definitief in het hart geraakt in de ondergang van de tempel; De vervloeking van de teleurstellende vijgenboom; Gelijkenis van de onvruchtbare vijgenboom; Gelijkenis van de onrechtvaardige pachters; Conclusie van belangrijke nieuwtestamentici; De lutheraan Bultmann; De gelijkenis van het koninklijke

bruiloftsmaal; 'Gezegend Hij die komt in de naam des Heren'; 'Vele' gedode profeten? De apostelen oordelend de twaalf stammen van Israël.

XX - DE EVANGELIST JOHANNES EN 'DE JODEN' (363-400)

Adelaar als attribuut; Het bijzondere van het vierde evangelie; Zeer nauwe samenwerking tussen Vader en Zoon; 'De joden', de gnostiek en de positie van de Doper; De geadresseerden; Heftige confrontatie (Joh. 8,44); Jezus' zeven tekenen; Jezus' zeven 'ik ben'-woorden; Beroep der joden op Mozes door Jezus ontzenuwd; De alles beheersende vraag voor kerk en synagoge; God getuigt van Jezus; Jezus, doel der Schriften; Mozes aanklager der joden en geen pleitbezorger; Verstaan van Mozes leidt tot erkenning van Jezus.

XXI - DE OUDE KERK ZIET ZICH ALS HET NIEUWE ISRAËL (401-454)

Het belang van de oude kerk; 'Het licht van de kerk van het Oosten'; De Schepper en de Verlosser is dezelfde; De heilsgeschiedenis bezien vanuit het hart der openbaring; Christus' heerlijkheid al in het O.T.; De kerk draagster der waarheid; Christus de volkomen waarheid; Israël een interim-periode, aldus Irenaeus; Vier verbonden; Jeruzalems tijd voorbij; geen beloften meer voor het joodse volk; De kerk is het nieuwe Israël; De God van beide testamenten is dezelfde; Adam was nog maar een kind; Verwerping van Jezus maakt de Schrift duister en doet de joden dolen; Christus' goddelijke natuur en die van de christen; Recapitulatio; Geen speculatief maar Bijbels theoloog; Synagoge en de kerk in de eerste twee eeuwen; De oude kerk en het toekomstige heil voor Israël; Wladimir Solowjow over de antichrist en de joden; Origenes en de collectieve bekering der joden; Harnack lyrisch over Augustinus; Diep christologisch denker; Alleen vanuit Christus gaan de Schriften open; O.T. en N.T. zijn door Christus met elkaar verbonden; Christus' lijden leert ons zonde en genade kennen; Voorzichtig met Augustinus; Christus grond van rechtvaardiging en heiliging; Joden stellen Augustinus teleur; De kerk bestaat uit alle uitverkorenen; Wijngaard de joden ontnomen en aan anderen gegeven; Signum Cain - Kaïnsteken. Grove taal tegen ongehoorzame joden; Opstelling tegenover joden; en gevaar van christelijke hoogmoed; Bewogen persoonlijkheid met diepe liefde tot Christus; Augustinus' preek over de verloren zoon; Geen geloof

bij de joden, nu er iemand uit de doden is opgestaan; Ongenuanceerdheid en overaccentuering door vereenvoudiging; Het nieuwe bij deze Latijnse kerkvader; Augustinus van blijvende betekenis; Augustinus' visie op Israël en die van de reformatie; Een mysterie in een mysterie; Het land van de Bijbel blijft spreken; Ook de landbelofte vervuld; Band aan Zijn volk niet gelijk aan die van het land.

XXII - TERUGBLIK EN UITZICHT (455-487)

TERUGBLIK: Aanzet tot onze tocht; Israël een mysterie; Het land nu in een totaal ander licht; Verschil in visie tussen reformatie en nadere reformatie; Resultaat; Verantwoordelijk voor de joden; Aan wie behoort het land nu? Christelijk geloof geen nieuwe religie; Voorwaardelijke en onvoorwaardelijke beloften Gods, Het volk Gods in Jezus Christus; Onenigheid onder joden vanwege Zionisme; UITZICHT: Begin dialoog; Taak van de christen; Opdracht; Slot: De persoonlijke ontmoeting van Jezus met Nathanaël.

REGISTER VAN BIJBELSE CITATEN (489-512)

REGISTER VAN NAMEN (513-529)

INLEIDING

Wat wij in deze studie willen aantonen is dat in theologisch en kerkhistorisch opzicht het volgende artikel uit de Nederlandse Geloofsbelijdenis het uitgangspunt dient te zijn van het theologische denken. Dit heeft verstrekkende gevolgen want dit raakt de ontwikkeling van het kerkelijke dogma. Dat dit na zovele eeuwen na het uiteengaan van kerk en synagoge niet minder dan een theologische revolutionaire daad is, daarvan zijn wij ons terdege bewust. Daar in de theologie alles met alles heeft te maken, brengen wij het meest elementaire ter sprake.

ARTIKEL 25 VAN DE NEDERLANDSE GELOOFSBELIJDENIS¹

DE WET IN CHRISTUS VERVULD

Wij geloven, dat de ceremoniën en voorafbeeldingen van de wet met de komst van Christus hebben afgedaan en dat aan alle voorafschaduwingen een einde gekomen is, zodat het gebruik daarvan onder de Christenen moet vervallen. Toch blijft voor ons de waarheid en de inhoud daarvan in Christus Jezus, in wie zij hun vervulling hebben. Intussen maken wij nog gebruik van de getuigenissen uit de Wet en de Profeten om ons geloof in het Evangelie te bevestigen en ook om ons leven in alle betamelijkheid in te richten tot Gods eer en naar zijn wil.

WARE CHRISTELIJKE BELIJDENISSE, DER NEDERLANTSCHER KERCKEN, INHOUDENDE DE HOOFTSOMME DER LEERE VAN GOD ENDE DER EEUWIGHER SALICHHEYT DER ZIELEN²

XXV

¹ Vertaling van *De Belijdenisgeschriften van de Nederlandse Hervormde Kerk*, 2^e herz. dr., onder verantw. van J.N. Bakhuizen van den Brink, Den Haag 1966.

² Dit is de authentieke Nederlandse tekst van de Geloofsbelijdenis vastgesteld door de Nationale Synode te Dordrecht 1619, naar de afzonderlijke officiële uitgave: "Belijdenisse des Gheloofs der Ghereformeerde Kercken in Nederlandt.

Wy gelooven dat de Ceremonien ende Figuren der wet opgehouden hebben met de comste Christi, ende dat alle schaduwen een eynde genomen hebben, also dat het gebruyck van dien onder den Christenen wechgenomen moet werden. Nochtans blijft ons de waerheyt ende substantie van dien in Christo Jesu, inden welcken sy hare vervullinghe hebben. Hier-en-tusschen ghebruycken wy noch de ghetuygenissen ghenomen uut de wet ende de Propheten om ons inden Evangelio te bevestigen, ende ooc om ons leven te reguleren in alles eerbaerheyt tot Gods eere, volgende sijnen wille.

CONFESSION

VRAYEMENT CHRESTIENNE, CONTENANT LE SOMMAIRE DE LA DOCTRINE DE DIEU, ET SALUT ETERNEL DE L'AME ETC.³

XXV

Nous croyons que les Ceremonies et figures de la Loy ont cessé à la venuë de Christ, et toutes ombres ont pris fin, de sorte que l'usage en doit estre osté entre les Chrestiens. Toutesfois la verité et substance d'icelles nous en demeure en Iesus Christ, en qui elles ont leur accomplissement. Cependant nous usons encore des tesmoignages prins de la Loy, et des Prophetes pour nous confermer en l'Euangelie, et aussi pour regler nostre vie en toute honesteté, à la gloire de Dieu, en suivant sa volonté.

ECCLESIARUM BELGICARUMATQUE ORTHODOXA
CONFESSIO SUMMAM DOCTRINAE DE DEO ET AETERNA
ANIMARUM SALUTATE COMPLECTENS⁴

XXV

De abrogatione legis caeremonialia et de convenientia V. et N. Testamenti
Credimus caeremonias et figuras legis Christi adventu cessasse omnesque umbras finem accepisse; ideopgque earum usum inter Christianos aboleri debere. Ita tamen, ut nobis illarum veritas et substantiae in Iesu Christo maneat, in quo suum complementum habent. Atque interea, etiam e Lege et Prophetis deductis testimoniis adhuc utimur, ut nos in Evangelii doctrina

³ Dit is de authentieke Franse tekst van de Nederlandse Geloofsbelijdenis uit 1561.

⁴ Voor een eigen Latijnse vertaling zorgde in opdracht van de Nationale Synode van Dordrecht Festus Hommius. Deze tekst heeft secundaire waarde. Gezien het belang van dit artikel deze uitvoerige aandacht.

confirmemus vitamque nostram, cum omni honestate, ad Dei gloriam, iuxta ipsius voluntatem, componamus.

Conclusie: De waarheid en inhoud zijn in beide testamenten gelijk. Ook in het Oude Testament was de waarheid en inhoud van de ceremoniën Jezus Christus.

TWEE ONTZAGWEKKENDE CITATEN

Adolf von Harnack (1851-1930), de unieke dogma-historicus, schrijft in zijn monografie *Marcion, das Evangelium vom fremden Gott. Eine Monographie zur Geschichte der Grundlegung der katholischen Kirche*, daar waar hij ingaat op de vraag naar de relatie der beide testamenten van oud en nieuw verbond: ‘De gehele dogmageschiedenis heeft zich uit dit thema ontwikkeld’, 2. Aufl., 1924, S. 9.

Klaas Schilder (1890-1952), de unieke verbondstheoloog, dicteert in zijn trilogie *Christus in Zijn lijden. Overwegingen van het lijdensevangelie*, in het eerste deel *Christus aan den ingang van Zijn lijden*, in het hoofdstuk ‘De auteur zingt zijn eigen psalmen’: ‘Het duurt altijd heel lang, eer een menschenkind, eer *zelfs* de *Kerk*, de psalmen tot den dichter leert herleiden. Eigenlijk ligt daarin de hele kerkgeschiedenis, en de dogma-geschiedenis’, 1^e dr. 1930, p. 277.

In de 2^e dr. 1949, verandert hij het opschrift van het hoofdstuk, brengt enkele wijzigingen aan en tracht te verduidelijken wat hij wil zeggen: ‘Christus, de auteur, zingt zijn eigen psalmen’: ‘Het duurt altijd heel lang, eer een menschenkind, eer *zelfs* de *kerk*, de psalmen tot den dichter en den Dichter leert herleiden. Eigenlijk ligt daarin de hele kerkgeschiedenis, en de dogmen-geschiedenis’, p. 333.

De christelijke theologie begint in historisch opzicht met de relatie der beide testamenten, daar ligt haar uitgangspunt; en de uitwerking hiervan valt in het vervolg te lezen. Onze theologie begint bij Jezus, wiens bestaan door niemand meer kan worden ontkend, zo alleen komt God op de juiste wijze ter sprake. Uit dit uitgangspunt dient de theologie der eeuwen te spruiten, de ontwikkeling van het christelijke dogma. Daarom geldt van dit immense onderwerp het woord van Vergilius: ‘summa sequar fastigia rerum’, het belangrijkste zal ik opsporen.⁵

⁵ *Aeneis*, 1,342.

REKENSCHAP

Confrontatie een eerlijk woord

Was het in de ondertitel niet beter geweest om te spreken van ‘ontmoeting’ in plaats van ‘confrontatie’, is dit niet een te hard woord en gaat dit niet de richting uit van ‘vijandig?’ Wij bedoelen dit er werkelijk niet mee, maar wel dient uit te komen, dat een eerlijk gesprek op religieus gebied altijd de hele mens opeist in hoofd en hart. Ook de schrijver heeft het boek met emotie geschreven, moge dit te merken zijn. De eerlijkheid gebied toch voor het woord confrontatie te kiezen. Maar even gevoelig ligt in deze tijd het gesprek over dit onderwerp onder christenen. Het lijkt ons goed dat er over dit onderwerp werkelijk met elkaar wordt nagedacht en dat de Schrift ons de weg wijze. Moge uit alles blijken onze grote liefde voor het volk van het oude verbond, dat ook zelf van geen nieuw verbond wil weten.

“Toetst alle dingen”

Aan de oudste christelijke gemeente, die te Jeruzalem, waar Jacobus, de broeder van Jezus, de leiding had, wordt vanuit Antiochië de vraag voorgelegd waaraan niet-joden die in Christus zijn gaan geloven, verplicht zijn te voldoen. Wat eiste het Oude Testament van christenen? Jezus Christus betekende niet alleen een breekpunt in het joodse volk maar ook daarbuiten, bij hen die niet-jood zijn, maar die hun heidendom hebben afgelegd en christen zijn geworden. Later zal zelfs in de telling der jaren van de geschiedenis der mensheid, de tijd, dankzij Dionysius Exiguus,⁶ bepaald worden naar wat is gebeurd vóór of na Christus’ geboorte; zo centraal komt Hij te staan. Wij zullen in theologisch opzicht ons daarnaar dienen te richten waar het begin ligt van de joden die aan Jezus zijn voorbijgegaan, omdat zij hem niet zagen als hun Messias en waar juist niet-joden, heidenen, hem beleden als de Christus, het Griekse woord voor het Hebreeuwse Messias, de Gezalfde. Waarom zijn de joden aan Jezus voorbijgegaan, terwijl Hij zelf zijn weg aflas uit de Tenach en zij dezelfde Geschriften hadden, ‘die wijs konden

⁶ In Rome zette deze monnik rondom 532, die zich ‘Exiguus’, de kleine, noemde, omdat er voor hem al een Dionysius de Grote, bisschop van Alexandrië, was geweest, tot de vorming van de christelijke jaartelling,

maken tot zaligheid' (2 Tim. 3,15)? Dat betreft hier de Hebreeuwse Bijbel, het Oude Testament, de Tenach, zoals de joden spreken. Veel eerder dan er sprake kan zijn van het 'Nieuwe Testament' sprak de christelijke kerk over het 'Oude Testament', wat altijd haar bezit is geweest.⁷ Wij zullen geen goed zicht krijgen op de vragen aangaande kerk en synagoge, als wij niet zien dat het enige uitgangspunt is de relatie tussen de beide verbonden, O.T. en N.T. Het is daarom van eminent belang dat de geciteerde woorden van Harnack en Schilder worden onderzocht. 'Toetst alle dingen' is een woord van de apostel (1 Thess. 5,21) en hij geeft aan waartoe dit moet leiden: 'en behoudt het goede'. Ook schrijft hij: 'Ieder moet zijn eigen werk toetsen' (Gal. 6,4). Nu kan de vraag rijzen of de schrijver dit ook zelf heeft gedaan? Daarop is ons antwoord, dat in wat volgt wij daarvan rekenschap afleggen. Zowel Harnack als Schilder werken dit niet uit. Aangezien bij ons in Holland de Israëltheologie met andere landen vergeleken veel aandacht ontving en naar wij hopen nog ontvangt, is het goed om helderheid aan te brengen. In dit onderwerp is het beslist noodzakelijk daar te beginnen waar de Schrift ons daarin voorgaat. Als wij niet vanaf onze jeugd gespitst waren op de eenheid van het verbond, zou het voor de hand hebben gelegen dat wij deze toch wel onopvallende zinnen van beiden geheel niet zouden hebben opgemerkt. Daarom gaan we nu eerst kort op beide personen in - later uitvoerig - om te laten zien hoe een liberale lutheraan en een orthodoxe gereformeerde tot een uitspraak komen met dezelfde inhoud. Daar de waarheid van dit woord misschien wel boven hen beiden uitgaat, hebben wij gekozen voor het woord 'ontzagwekkend'.

Adolf von Harnack (1851-1930) en zijn citaat

Wat is toch de aantrekkingskracht van de liberale lutheraan Harnack? Nu, daarop is onzerzijds allereerst te antwoorden: niet wat hij zelf denkt over de theologie, maar hoe hij de theologie in kaart weet te brengen en dat op een wijze zoals weinigen daartoe instaat zijn (geweest). Het betreft hier de dogmahistorie. Wat hij gepresteerd heeft in de ontvouwing van het dogma en

⁷ Vgl. standaardwerk van H.F. von Campenhausen, *Die Entstehung der christlichen Bibel*, Tübingen 1968. Zelfs de titel van de overigens voortreffelijke dissertatie van J.L. Koole, *De overname van het Oude Testament*, Kampen 1938, roept de vraag op: Valt er van een overname te spreken?

de meeslepende behandeling daarvan, in vergelijking met zijn leeftijdgenoten Friedrich Loofs en Reinhold Seeberg, eveneens dogmahistorici, is verbazingwekkend. Albert Schweitzer bekent dat dit werk van Harnack hem heeft ‘begeistert’.⁸ Ook de dogmahistoricus Karlmann Beyschlag ervaart dit zo en spreekt over ‘het geweldige *Lehrbuch der Dogmengeschichte*’ van Harnack, dat ‘thematisch het strengste, maar ook het universeelste *Lehrbuch der Dogmengeschichte* is’. Even daarna geeft hij dit oordeel: ‘Harnacks werk behoort tot de belangrijkste, maar ook tot de meest omstreden theologische prestaties van de nieuwe theologiegeschiedenis. Eerlijkheidshalve kan het weliswaar slechts worden verstaan als een “geistesgeschichtlige” synthese van grote stijl’.⁹ Ook de gereformeerde Herman Bavinck wist goed wie hij ontmoette in dit werk en wees op het unieke: ‘Zijne *Dogmengeschichte* is een werk van grote betekenis. Niet alleen heeft zij onze dogmenhistorische kennis verrijkt en vele nieuwe gezichtspunten geopend, maar zij heeft vooral opgang gemaakt, doordat zij met de locaalmethode brak, den bijzondere dogmata opvatte als delen van de Gesammtanschauung des Christendoms en deze in verband beschouwde met heel het milieu van cultuur, waarin de Christelijke religie optrad en zich uitbreidde’.¹⁰ Als gedegen wetenschapper is Harnack zich heel goed bewust om elke theoloog daar te plaatsen waar hij werkelijk hoort en niemand snel naar zijn hand te zetten! Hij is een theoloog die ook ontstellend veel weet van de Europese cultuur; getuige zijn zes banden *Reden und Aufsätze* alleen al. Laten wij ook niet vergeten de magistrale openingszin van *Das Wesen des Christentums*, waarin Harnack

⁸ *Aus meinem Leben und Denken*, ungekürzte Ausgabe, Hamburg 1954, S. 22.

⁹ *Grundriss der Dogmengeschichte*. Band I, *Gott und Welt*, Darmstadt 1982, S. 35 en 37

¹⁰ G.D. I,91. Vervolgens komt Bavincks “maar” en dat betreft de bekende toonzetting van dit hele werk. “Das Dogma ist in seiner Conception und in seinem Ausbau ein Werk des griechischen Geistes auf dem Boden des Evangeliums”, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, 4. Aufl., Tübingen 1909, S. 20. Daaruit concludeert Bavinck:... “een mengsel dus van Christelijke religie en Helleense cultuur. Deze beschouwing van het dogma is niet alleen onjuist, omdat de Christelijke kerk van den beginne af tegen ene vermenging van Christelijke religie en Heidense filosofie zeer ernstig op haar hoede was en ze later in Origenes beslist veroordeelde”, I,91. Wij menen dat dit oordeel onjuist is van Bavinck en dat hij in dezen ook Origenes tekort doet. Hier liggen zware en diepe vragen, die helaas buiten ons bestek voeren.

John Stuart Mill (1806-1873)¹¹ wel wil toegeven dat de mensheid er niet vaak genoeg aan herinnerd kan worden, dat er ooit een man met de naam Socrates heeft geleefd, ‘maar belangrijker is het, de mensheid steeds weer eraan te herinneren, dat er eens een man met name Jezus Christus in haar midden heeft gestaan’. Bovendien is Harnack ook nog als theoloog een niet te onderschatten Goethe-kenner. In zijn *Lehrbuch der Dogmengeschichte* plaatst hij in elk der drie delen een Goethe-citaat als motto. In zijn levensavond vat hij twee voordrachten samen, die het mooie opstel vormen: ‘Die Religion Goethes in der Epoche seiner Vollendung’.¹² Harnacks eigen theologische betekenis richt zich vooral op zijn eerste grote en diepe liefde Marcion uit Pontus, aan de Zwarte Zee, waaraan hij een leven lang trouw is gebleven, al had hij ook veel sympathie voor Augustinus en Luther. Harnacks liefde is eigenlijk heel opvallend, want Marcion wordt in de oude kerk gezien als de eerste grote ketter.¹³ Als Tertullianus (ca. 160-ca. 225) het gebied vanwaar Marcion komt zo weerzinwekkend mogelijk heeft beschreven, komt hij tot de climax: ‘Maar het meest barbaarse, het aller treurigste van het Zwarte-Zeegebied is wel dat Marcion daar is geboren, afstotelijker dan een Skyth, nog minder stuurloos dan een wagenbewoner, onmenselijker dan een Massageet, driester dan een Amazone, donkerder dan mist, kouder dan de winter, brozer dan rijp, verraderlijker dan de Donau en steiler dan de Kaukasus. (...) Welke Pontische muis is een grotere veelvraat dan hij die het evangelie heeft stukgeknaagd?’¹⁴ Dit citaat zegt voorlopig voldoende. De relatie van Harnack tot Marcion is daarom zo opmerkelijk, dat weinigen, waaronder zelfs zijn beste vrienden, hem in deze consequenties niet kunnen volgen, als *Marcion. Das Evangelium des fremden Gottes* (1921) verschijnt. Hij heeft willen wijzen op het grote verschil der beide testamenten en is zelfs zover gekomen, evenals Marcion, te stellen dat het Oude Testament als canoniek boek diende te verdwijnen. Een kerk los van het Oude Testament zou haar gang vergemakkelijken, zo schreef hij in wat wel zijn bekendste zin is geworden: ‘Het Oude Testament te verwerpen in de 2^e eeuw, was een fout,

¹¹ Al wordt Stuart Mill niet tot de grote filosofen gerekend, zijn verbazingwekkende vroege rijpheid schijnt ieder te overtreffen, zo moet Dietrich Schwartz wel toegeven dat hij Goethe ver achter zich liet, zie diens *Bildung. Alles was man wissen muss*, 30. Aufl., München 2002, S. 605-606.

¹² S. 141-170, in: *Reden und Aufsätze*, Vierter Band, *Erforschtes und Erlebtes*, Giessen 1923

¹³ In artikel IX van de N.G.B. wordt hij onder de kettters het eerst genoemd.

¹⁴ *Adversus Marcionem*, I,1. Hoe bont Tertullianus het maakt, blijkt uit het hele gedeelte.

die de grote kerk terecht heeft afgewezen; het in de 16^e eeuw te behouden, was een noodlot, waarvan de reformatie nog niet instaat was zich te ontdoen; het echter sinds de 19^e eeuw als canonieke oorkonde in het protestantisme te conserveren, is het gevolg van een religieuze en kerkelijke verlamming'.¹⁵ Aan het eind van zijn leven heeft hij nog eens extra blijk gegeven van wat Marcion in zijn leven voor hem had betekend, ondanks bestrijding van vriend en vijand. Kort voor zijn dood beklemtoonde hij zijn visie in nogmaals het opstel: 'Die Neuheit des Evangeliums nach Marcion' (1929).¹⁶ Het citaat van Harnack waarvoor wij bijzonder al de aandacht vroegen, dient onderzocht te worden, want hij schreef volgens ons een ontzagwekkende waarheid neer. Ter aangehaalde plaats heeft hij het niet uitgewerkt, ofschoon het wel zijn levenswerk is geworden!¹⁷ Toch om terug te keren naar Harnacks citaat het volgende. Harnack, en dat nu juist raakt ons uitgangspunt en het wezen van onze studie, heeft aan het eind van zijn leven zes lezingen gehouden, die hij samenvatte onder de titel: *Die Entstehung der christlichen Theologie und des kirchlichen Dogmas* (1926). Opvallend is zijn eerste lezing: 'Die innere Lage des Judentums. Jesus. Der Glaube an Jesus'.¹⁸ In het voorwoord geeft hij de theologie de opdracht om van hieruit 'alles ab ovo door te werken; dat zal weliswaar veel tijd kosten, maar het belooft ook werkelijk iets bevredigends, wat op de plaats van de verouderde theologie moet treden'. Harnack is vanuit dit oogpunt zo enthousiast dat hij stelt dat 'de oude wetenschappelijke theologie niet is uitgestorven, maar graag iets nieuws leert, en dat de methodische en pedagogische traditie, die zij volgt, voordelen bezit'. Het is Harnack erom te doen duidelijk te maken, dat er direct nog geen sprake is van een kerkelijk dogma. Het is Jezus en zijn Bijbel wat het uitgangspunt dient te zijn van de christelijke theologie. Het gaat Harnack erom in deze lezingen de aandacht te vragen voor 'de oudste geschiedenis van de kerk'. Het gaat hem daarbij om twee vragen: 'Hoe is de christelijke theologie ontstaan?' en 'Welke oorsprong heeft het kerkelijke dogma'.¹⁹ Tussen die

¹⁵ 2. Aufl. Darmstadt 1985, S. 217.

¹⁶ S. 128-143, in: *Aus der Werkstatt des Vollendeten*, Giessen 1930.

¹⁷ In zijn *Die Entstehung der christlichen Theologie und des kirchlichen Dogmas. Sechs Vorlesungen*, Gotha 1927 gaat Harnack op dit vraagstuk in, zie de chronologische opbouw. Van I. 'Die Loslösung des Christentums vom Judentum und die Entstehung der Kirche' tot V. 'Die Entstehung des kirchlichen dogmas'. Het zijn vijf capita!

¹⁸ In 1967 is het opnieuw uitgegeven bij Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstad.'

¹⁹ A.a.O., S. 1.

twee ligt voor Harnack de vraag hoe is het tot een kerkelijk dogma gekomen? Aan die vraag gaat vooraf de confrontatie tussen jood en christen.

Klaas Schilder (1890-1952) en zijn citaat

Het aardige soms zelfs verbazingwekkende in de theologie is, dat men soms dezelfde uitspraken vindt bij totale tegenpolen, zoals Harnack en Schilder. Dat Harnack het woord "geniaal" toekomt, wordt door velen zonder meer toegegeven al meende hij zelf dit te moeten ontkennen. Maar hoe zit het met die toch originele en dikwijls omstreden theoloog Klaas Schilder? Dat wij in Schilder een theoloog ontmoeten van bijzondere klasse kan niet worden ontkend. Het is daarom weleens goed een psychiater te horen, want dan vernemen wij het ook nog eens van een ander, een niet-theoloog, die omstreeks het midden van de jaren zestig zijn mening geeft over Schilder, en meteen wijst op het dubbele: 'K.S. had natuurlijk een klap van het geniale - en dat was zijn grootheid en zijn tragiek'. Dit licht W.K. van Dijk toe: 'Zijn tragiek is namelijk geweest: dat je een werkelijk geniaal man niet kunt nabootsen; én dat zijn omgeving daar nu juist zo'n behoefte aan had...' Vervolgens wijst hij op het tweeslachtige in Schilder en spreekt over 'de combinatie van die twee, zijn dichterschap én logicisme'. Terecht stelt de psychiater: 'K.S. had een "romantisch-irrationele zijde" (...) en een sterk logocistische zijde'. Van Dijk ziet dit als 'het curieuze en verwarrende' vooral voor Schilders naaste volgelingen. Het is overigens bekend, dat Schilder gepleit heeft voor een christelijke logica.²⁰ Voor hem was er ook geen wezenlijke tegenstelling tussen filosofie en theologie. Hij was een uiterst krachtig denker. Dat blijkt volgens ons ook hieruit, dat Schilder in zijn jonge jaren juist in zijn openstaan voor de cultuur niet Gunning jr. uitkoos als gids, maar de veel krachtiger en meer aan zijn onderwerp vasthoudende

²⁰ Zur Begriffsgeschichte des "Paradoxon". Mit besonderer Berücksichtigung Calvins und des nach-kierkegaardischen "Paradoxon", Kampen 1933, S. 465; *Heidelbergsche Catechismus*, Deel I, Goes 1947, p. 7; Deel II, 24; *De Reformatie*, 13^e jrg. p. 171; 17^e jrg. 11 juni '37; *Wat is de hel?* 3^e dr., Kampen 1932, p. 141, 149, 151. Al in de eerst druk (1919) houdt hem dit gigantische vraagstuk bezig, zie: p. 53. Wij zullen nog zien hoe centraal dit verweven is met het denken van Schilder, als het gaat onder meer over het skandalon.

denker Isaac van Dijk.²¹ Het doel dat Schilder zocht, was zonder enige twijfel, volgens de psychiater, goed; want dat was ‘de Christus’. Wij menen dat W.K. van Dijk in dezen Schilder naderbij brengt. Terwijl hij ook nog duidelijk stelt: ‘Maar daarnaast zijn er bij Schilder al die menselijke merkwaardigheden van het genie’.²² Zoals bijna altijd bij dit soort mensen weten zij het nieuwe en het oude magistraal te combineren, ze hebben iets in zich van een gigantische *trait-d’union*. Schilder was een gereformeerd theoloog en tevens een modern mens, die evenals Harnack zijn hele theologische leven is bezig geweest met de relatie der beide testamenten, die volgens hem een eenheid vormden. Ook geheel in de zin van Calvijn gaat bij hem de werkelijkheid boven de figuren, afbeeldingen en schaduwen, maar Schilder zou de laatste zijn die voor de afschaffing van het Oude Testament een pleidooi zou houden. Zijn trilogie *Christus in Zijn lijden*, eerste uitgave 1930, getuigt op onovertroffen wijze van Christus’ borgtocht in woord en werk; in doen en laten; en in daad en lijden.²³ In dit werk toont hij de eenheid van het verbond op weergalozige wijze, vandaar ook dat we daarin het citaat vinden, dat noopt tot nader onderzoek. Evenzeer typerend voor Harnack in diens *Marcion* als in Schilders trilogie is dat wij daarin een citaat vinden over beide testamenten met gelijke inhoud. Dat nu maakt de theologie niet alleen interessant maar ook boeiend en spannend. Schilder heeft zich heel diep ingeleefd in Christus’ lijden. Hij wijst op meerdere plaatsen in zijn oeuvre op het unieke van Christus’ werk; en vermaant uiterst voorzichtig te zijn om te spreken van ‘mijn Gethsemané’ en ‘mijn Golgotha’. Om aan de eenheid der beide testamenten recht te doen, heeft hij steeds de heilshistorische datum gezocht, opdat zo de openbaring Gods beter ontvouwd zou worden. Wij zijn van oordeel dat hij juist daarin veel moderner is geweest dan hij zelf heeft vermoed, wat juist zijn theologische visie weer heeft ingekapseld tot een onhoudbare visie. Door het zoeken van de datum in de Bijbel was zijn

²¹ Helaas hebben wij geen ruimte om dit uit te werken. Toch verwijzen wij wat Is. van Dijk betreft enkel maar naar diens opstel: ‘Socrates’, *Gezamenlijke Geschriften*, deel VI, 2^e dr. 275-468

²² G. Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?* Delft 1966, Interview met W.K. van Dijk, citaten: p. 388-391

²³ “Radix” - Gereformeerd Interfacultair Tijdschrift - stelde in 1999 de vraag: welk gereformeerd theologisch werk uit de twintigste beslist niet mocht worden vergeten in de volgende eeuw, het nieuwe millennium. Wij meenden te moeten wijzen op *Christus in Zijn lijden*, zie: ‘Neo-calvinistische spiritualiteit ten top’, p. 169-172

prediking ook uniek en onnavolgbaar voor nabootsing. Als jonge dominee preekte hij naar aanleiding van Matth. 2:1,2,5,11 over het thema: ‘De wijzen van het Oosten en het Woord van God’ met de volgende verdeling: Ze zijn: I. Gelokt door het Woord Gods in de natuur. II. Geleid door het Woord Gods in de Schrift. III. Gekniel voor het Woord Gods in het vlees.²⁴ In de voortgang der Openbaring nam hij de werkzaamheid waar van de Drie-enige God en daarom was voor hem het Oude Testament van eminent belang. Jezus had immers ook een voorgeschiedenis en de Tenach was zijn Bijbel. Hoe geheel anders ligt dit uitgerekend bij Harnack! Of Schilder Harnacks *Marcion* heeft gelezen, ligt niet direct voor de hand, want dit stond veel te ver af van zijn gereformeerd uitgangspunt. Wij kunnen zonder meer stellen dat Schilder zo goed als geheel aan Harnack voorbij is gegaan, al verwijst hij soms wel naar diens *Lehrbuch der Dogmengeschichte*. Het citaat van Schilder geeft juist zoveel te denken, omdat de inhoud ervan gelijk is aan wat we vonden in Harnacks *Marcion*. Opvallend, en toch blijkt het ook hier waar te zijn wat Louis Mercier (1740-1814) eens schreef: ‘Les extrêmes se touchent’, de uitersten raken elkaar. Ter aangehaalde plaats heeft ook Schilder wat hij poneerde niet uitgewerkt, ofschoon het wel zijn levenswerk is geworden! Gezien de Israël-theologie hier te lande kan deze op bijzondere wijze dienst doen om de materie hanteerbaar te maken, want het land en het volk voor het land, geplaatst in het kader van het verbond, opent een enorm panorama en geeft toch ook doorzicht (Gen. 15).

Geloofsleer in plaats van dogmatiek

Het Griekse woord ‘dogma’ komt zowel voor in de Septuaginta, voortaan aangeduid als LXX, de bekendste Griekse vertaling van het Oude Testament, als in het Nieuwe Testament. In de LXX treffen we het vooral aan in *Daniël* en *Esther* en één keer in *Ezechiël*.²⁵ In het Nieuwe Testament vinden wij het, zoals in de zin van de LXX, in: ‘Een *bevel* of *gebod* van keizer Augustus’ (Luc. 2,1). Zo ook: ‘En zij handelen allen in strijd met de *geboden* van de

²⁴ *Om Woord en Kerk*, verzameld door C. Veenhof, Goes 1948, p.20-33; ook in *Preken*, deel I, p. 266-282.

²⁵ Deze studie heeft als winst ons opgeleverd dat de theologische betekenis van de LXX veel groter is geweest dan ons op de academie is bijgebracht. Zie voor de LXX resp. Est. 4,8; 9,1; Ez. 20,26; Dan. 2,13; 3,10,12,29; 4,3; 6,8,9,10,12,13,15,26.

keizer' (Hand. 17,7). Evenzo: '... de ouders van Mozes hebben het *bevel* of *gebod* van de koning niet gevreesd' (Hebr. 11,23). Anders en in de latere kerkelijke zin: 'En toen zij de steden langs reisden, gaven zij hun de *beslissingen*, die door de apostelen en de oudsten te Jeruzalem genomen waren, om die te onderhouden' (Hand. 16,4). Hier zien wij dat de *beslissingen*, door het convent te Jeruzalem genomen, van bindende betekenis waren. Zoals hier zo functioneert het begrip ook in kerkelijke zin. In *Efeziërs 2* gaat het over het wegnemen van de muur, die door het geloof in Jezus verdwijnt, tussen hen die uit de joden en hen die uit de heidenen zijn. Er wordt gesproken over de wet der geboden, in *inzettingen* bestaande (2,15). Ook in *Colossenzen 2,14* gaat het over *inzettingen*. Wij komen wat het begrip 'dogma' betreft het verst, zoals we dat aantreffen in *Handelingen 16,4*, want daar krijgen wij te zien dat de kerk beslissingen neemt, waaraan men in het vervolg zich dient te houden; het apostelconvent ligt erachter (Hand. 15). Wij willen dan ook het dogma zien als geloofsvorm, waar buiten wij niet kunnen. Evenmin als het wiel opnieuw hoeft te worden uitgevonden, geldt dit ook van het dogma. De *fides quae*, de geloofsinhoud, maakt wel degelijk het verschil uit tussen het ene en het andere geloof. Daarom is het onjuist het kerkelijk dogma los te zien van de tijd waarin het werd vastgesteld en functioneert in de kerk. Het christelijke geloof blijkt een gegevenheid te zijn (Ef. 2,8); en dat nu plaatst het hele leven in een ander licht. Frits van der Meer stelde eens: "De ware Godsdienst is die, welke wij, mensen, niet gemaakt hebben".²⁶ In elk geval zit dit aanmerkelijk dichterbij de waarheid dan: "Alle spreken over Boven komt van beneden, ook de uitspraak dat iets van Boven komt".²⁷ Het christelijk geloof heeft ontegenzeggelijk een verticale dimensie, waaraan niet te kort mag worden gedaan. De belijdenis van Petrus aangaande Christus, is geen ontdekking van hemzelf, zodat Jezus zegt: 'vles en bloed hebben u dat

²⁶ *Catechismus, dat is onderrichting in het ware geloof*, 5^e dr., Utr-Antw. 1955, p. 21

²⁷ De bekendste uitspraak van H.M. Kuitert, waarop hij telkens weer terugvalt. Heel autobiografisch gaat hij tewerk in: *Schriften. Wat er in de christelijke geloofswereld toe doet en wat niet*, Kampen 2004, p. 49. Zie voor onderbouwing zijn "studieboek", p. 8: *Wat heet geloven? Structuur en herkomst van de christelijke geloofsuitspraken*, Baarn 1977, p. 97-114: 'Voordeel en goed recht van de anthropologische inzet'. Kuiterts theologische Anliegen is tenslotte: Ludwig Feuerbach, wiens "derde gedachte" de mens was en William James, die het veeleer ging om de *fides qua* dan de *fides quae*. Ofwel *Zonder geloof vaart niemand wel*. Als het maar goed functioneert. Aan het bestaan van Jezus valt niet meer te twifelen, daar ligt dan ook ons uitgangspunt.

niet geopenbaard, maar mijn Vader, die in de hemelen is' (Matth. 16,17). Over Jezus Christus is het ware nog niet gezegd, als men stelt dat Hij één van ons was. In de Griekse filosofie en met name in de stoa heeft het begrip dogma de betekenis van het normatieve, dat wat alleen geldt; het principe; het beginsel. Dogmatisch leven kan daar de betekenis hebben: zich enkel en alleen oriënteren aan de geldige filosofische principes. Terecht wijst de filosoof G. Mensching (1942-) erop dat het in de Grieks-romeinse wereld om een volslagen anders gearde sfeer van rationele kennis ging dan wanneer het begrip in kerkelijke sfeer wordt gebezigd.²⁸ Hij waarschuwt voor het gevaar om dit begrip over te nemen en zo het christelijke geloof rationeel te verklaren, terwijl hij stelt dat het christelijke geloof niet rationeel, maar irrationeel is. Dat laatste wil voor ons niet zeggen 'absurd' of tegen de waarheid in, maar wel dat het geloof zich terdege bedient van het verstand, doch dat dit niet het enige uitgangspunt is. We zullen ons als gelovigen dan ook na de Verlichting, die rond 1650 inzet in Holland,²⁹ met figuren als Pascal, Hamann, Chateaubriand, Kierkegaard, Dostojewski, Solowiew dienen bezig te houden, omdat zij tegen de stroom ingingen en aangaven dat het rationalisme niet als het alleen zaligmakende uitgangspunt kan dienen en daarom correctie verdient. De ontwikkeling van het dogma valt samen met de voortgang der kerk. Daaruit zal ook het verschil blijken tussen de reformatorische kerken, de oosters-orthodoxe en de rooms-katholieke kerk. Juist het uitgangspunt van de reformatie biedt in de geloofsleer het beste uitgangspunt. De reformator Calvijn aanvaardde de geloofsleer van de eerste vier oecumenische concilies; de Oosters-orthodoxe kerk die van de eerste zeven algemene concilies, dat is de periode die valt tussen het eerste oecumenische concilie in Nicea (325) tot het zevende algemene concilie, opnieuw in Nicea (787); en de rooms-katholieke kerk geeft rekenschap van haar geloofsleer van 325 tot heden en bovendien heeft zij dogma's opgesteld na de tijd der reformatie, zoals dat van de onfeilbaarheid van de paus (1870), als hij ex cathedra een afkondiging doet aangaande geloof en zeden, en dat van de lichamelijke hemelvaart van Maria (1950). Daarmee heeft Rome onvoorstelbare barrières opgeworpen voor de oecumene. In rooms-katholiek

²⁸ Sub voce "Dogma", in: R.G.G.II, 3. Aufl., Sp. 220.

²⁹ Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment, Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford 2001. Op het vroege begin had reeds Paul Hazard gewezen in *La crise de la conscience européenne (1680-1715)* (1935).

dogmatisch werk treffen wij nogal eens het beroemde citaat aan van Vincentius van Lerinum: ‘Curandum est, ut id teneamus quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est’ (435). ‘Wij moeten daarvoor zorg dragen, dat wij dit vasthouden wat overal, wat steeds en wat door allen is geloofd’. Maar deze uitspraak wordt niet door de kerk der reformatie overgenomen. Ten eerste niet, omdat het wishfull thinking is, want dit is nooit het geval geweest. Van Vincentius’ iets oudere tijdgenoot Augustinus zijn de beroemd geworden woorden: ‘Roma locuta, causa finita’,³⁰ ‘Rome heeft gesproken, de zaak is beslist’. Ten tweede, omdat in de genadeleer Vincentius geen volgeling was van Augustinus, maar een semipeligiaan. En ten derde omdat Vincentius van oordeel is dat de Bijbel uitgelegd moet worden *secundum ecclesiastici et catholici sensus normam*’, overeenkomstig de norm van het kerkelijk en algemeen gevoel (sensus, dat het verstand niet uitsluit; begrip).³¹

Kortom, wij zien dat wij niet buiten het dogma kunnen en dat ook Origenes dit woord gebruikt, als hij spreekt over Jezus’ ‘leer’ of ‘gebod’ en daarvoor gebruikt het woord ‘dogma’.³² Wij hebben gezien dat een “dogma” direct nog geen dogmatiek is. Terecht stelt Friedrich Loofs (1858-1928) in de openingszin van zijn *Leitfaden zum Studium der Dogmengeschichte*: ‘Die Dogmengeschichte ist ein Kind der deutschen Aufklärungszeit’. Uit alles moge blijken dat wij nog zo niet toe zijn aan het schrijven van een dogmageschiedenis, als wij ons gaan bezighouden met de periode die valt vóór de vorming van een kerkelijk dogma op een algemeen concilie (325). De christelijke geloofsleer heeft oudere wortels dan de dogmageschiedenis of dogmatiek. Wij kiezen bewust voor het woord ‘geloofsleer’ en niet voor ‘dogmatiek’ in de titel, omdat het hier gaat om de vóór-dogmatische periode. Dat wij in de titel kiezen voor *geloofsleer* en niet voor *geloof* daarvan is de oorzaak dat wij Christus niet van zijn context kunnen ontdoen³³ en mede dat zijn eerste volgelingen spraken over “de weg” (Hand. 9,2; 22,4), waarmee zij aangaven wie zij waren. Ook in het Oude Testament komen wij voortdurend dit begrip tegen in de zin van Gods bekendgemaakte weg. Zo stelt de profeet heel duidelijk: ‘dit is de weg, wandelt daarop’ (Jes. 30,21).

³⁰ *Sermones*, 131,10

³¹ *Commonitorium*, II,2. Het bekende citaat II,3

³² *Contra Celsum*, III,39

³³ Persoonsreligie of boekreligie is een valse tegenstelling.

Ook bij de joden is er dit begrip waarmee het joodse leven geleid wordt langs vaste wegen, zo spreekt men daar over de ‘halacha’. Ons onderzoek betreft in eerste instantie de vóór-dogmatische periode, daarin gaan wij uit van de relatie der beide testamenten en stellen deze centraal. Daarin gaat het om de confrontatie tussen jood en christen. Wie heeft de juiste visie op het Oude Testament en vinden wij daarin Gods hele spreken? Daarom dienen wij uitvoerig in te gaan op de vraag hoe Jezus stond tegenover het Oude Testament en ook Paulus. Hier ligt dan ook het ene uitgangspunt om de theologie aangaande Israël in verbondsmatige opzicht te kunnen toetsen.

Calvijn zag de betekenis van de oude kerk

Dat Calvijn zo opkwam voor de oude kerk is helaas door de gereformeerden na hem niet ingezien, laat staan overgenomen, maar juist in de kennis van de oude kerk heeft de gereformeerde theologie een enorme achterstand opgelopen, terwijl juist Calvijn zich zo sterk verwant voelde met haar en zich voortdurend daarop beriep. Dit impliceert dat de verdieping in de gang van zaken van het christelijke geloof, die van de gereformeerde kerk het minst omvattende is in jaren, daarna die van de oosterse-orthodoxie en tenslotte de rooms-katholieke kerk. Dat impliceert niet dat wij niet volop deel hebben uitgemaakt van de rooms-katholieke kerk tot aan de reformatie, maar het wil aangeven de ruimte, die vooral door ons gezocht dient te worden als onze theologische vijver waarin het buitengewoon goed vissen is; namelijk de oude kerk met als uitgangspunt: begin bij het begin. Calvijn maakt wel degelijk zijn positie bekend tegenover concilies, want als men zou denken dat hij aan niets waarde hechtte dan enkel het zelf uitdenken van wat de Schrift zegt, zit men ernaast. Hij hield minstens met drie aspecten rekening als het ging over de afgevaardigde op een concilie, namelijk: de mans pietas, sapientia en scientia sacrae Scripturae. Voor hem was van belang de vroomheid, wijsheid en kennis van de heilige Schrift van de afgevaardigde. Mocht men ervan uitgaan dat David Friedrich Strauss (1808-1874) de eerste was die stelde: ‘Die wahre Kritik des Dogmas ist seine Geschichte’,³⁴ dan is het goed om in dezen eerder aan Calvijn te denken. Strauss verving de absoluteitheid van het dogma voor de absoluteitheid van de historische

³⁴ Citaat bij K. Beyschlag, *Grundriss der Dogmengeschichte*, Band I, *Gott und Welt*, Darmstadt 1982, S. 29. Hij verwijst naar Strauss’ *Glaubenslehre*, Band I, 1840, . 71

relativiteit. Daardoor wordt de betekenis van de Verlichting grotelijks over gewaardeerd. Daarmee doet hij schromelijk tekort aan het wezen van het dogma. Aan de andere kant mag op het historisch vaststellen van een dogma wel degelijk de aandacht vallen. Het is goed om in dezen op Calvijn te letten. Ook hij legt er de vinger bij om er op te wijzen van welk een eminent belang de volgende aspecten zijn om tot een goed oordeel te komen. Hij gaat daarbij te werk om te letten op de kerkelijke vergadering: in welke *tijd* zij is gehouden; *waarom* zij is gehouden; met welke *bedoeling*; en wat *soort mensen* er aanwezig zijn geweest. Vervolgens dat men datgene, waarover het gaat, naar *de regel der Schrift* heeft onderzocht. Uiteindelijk moet de Schrift voor hem de uitkomst brengen, maar hij is zich terdege bewust dat Augustinus al vóór hem dit ook heeft gedaan. Opvallend bij Calvijn is ook het vele citeren van Chrysostomus. De Schrift dient op de hoogste plaats uit te blinken. Daarna volgt: ‘Zo aanvaarden wij gaarne de oude concilies, als die te Nicea, Constantinopel, Efeze en Chalcedon’. De reden daartoe is: ‘Want zij bevatten niets dan de zuivere en oorspronkelijke uitlegging der Schrift, die ‘de heilige vaders’ verdedigd hebben ‘tegen de vijanden der religie’. Calvijn noemt de tijd van de eerste vier algemene concilies ‘aureum seculum’, een gouden tijd. Hij gaat heel ver, door zelfs te spreken dat het beter ware geweest als op concilies niet de meningen waren *geteld*, maar *gewogen*. Calvijn zag het wezenlijke belang van de besluiten van deze vier algemene concilies terecht in.³⁵ De gereformeerden behoren hem, die aanhoudend rekenschap aflegt in zijn vele verwijzingen naar de kerkvaders in zijn *Institutio* en toch ook in zijn commentaren, daarin te volgen. Er valt te spreken van ‘Calvinus Patristicus’,³⁶ maar vanzelfsprekend was Calvijn het bij lange na niet in alles met de kerkvaders eens. Hij maakte wel degelijk onderscheid tussen de ene of de andere kerkvader, maar daarin nu juist was hij trouw aan zijn uitgangspunt.

³⁵ Deze toch wel heel belangrijke en Calvijn tekenende vindplaats is *Institutio*, IV, IX, 8

³⁶ Vgl. J. van Oort, ‘Calvinus Patristicus: Calvijns kennis, gebruik en misbruik van de patres’, in: *De kerkvaders in Reformatie en Nadere Reformatie*, red. J. van Oort, Zoetermeer 1997, p. 67-81. Onder ‘misbruik’ verstaat Van Oort dat Calvijn sommige gezichtspunten van de Vaders onvermeld laat, omdat hij er niet mee instemt. Maar dat is toch zijn goed recht, dat is toch geen misbruik?

Terug naar de vóór-dogmatische periode

Waarom speelt de positie van de jood of Israël zo goed als geen rol in de dogmatiek? En bij Barth dan? Vormt hij daarop geen uitzondering? Was hij niet de eerste die daaraan voldeed? Het vraagstuk wordt bij Barth zijdelings behandeld en hij gaat dan ook aan de wezenlijke vragen voorbij. Wij zullen aantonen dat een theoloog als Barth achter de feiten aangaat; en daarna en daarnaar zijn theologie vormt, zodra het Israël betreft. Waarom wordt eigenlijk het begin van de christelijke kerk in de dogmatiek bij de kerken der reformatie tegenwoordig bijna geheel verwaarloosd? Wij vragen ons af: heeft de dogmatiek haar tanende belangstelling niet grotendeels aan zichzelf te wijten? Waarom krijgt de confrontatie van jood en christen, die geheel aan het begin ligt, niet de plaats die het toekomst? Daaruit ontstaat immers het hele theologische denken. Waarom wordt er zo gemakkelijk over Israël gesproken? Daarop is het antwoord: omdat men niet inziet waar het werkelijke uitgangspunt ligt. Het onderwerp is dan ook breed en diep en beperkt zich echt niet tot *Romeinen* 9 - 11 en zeker niet enkel tot 11,26. Als er iets aan het begin hapert, zal de ellende in het vervolg alleen maar toenemen. De theologie verlangt *Gesamtschau* en juist figuren als Harnack en Schilder hebben ieder op hun eigen wijze die gezocht. Heeft de dogmatiek werkelijk aan de Bijbelwetenschap, die nog niet eens zo oud is, wel voldoende recht gedaan? Heeft zij deze wel serieus genomen? Heeft zij het zich niet veel te gemakkelijk gemaakt? Terecht vraagt de Bijbelwetenschap van Oud en Nieuw verbond aan de systematische theologie, om een betere onderbouwing van de Schriftgegevens. Als we ons onderwerp, wat geheel aan het begin ligt, serieus nemen, kunnen wij niet aan de exegese van oud en nieuw testament voorbijgaan, temeer omdat wij menen dat het een eenheid is en dat de Schrift niet kan worden gebroken. Ook de joden komen evenzeer op voor de eenheid van het verbond maar verfoeien het om te spreken, zoals Jezus deed over een 'nieuw verbond'. Ook met *Jeremia* 31, waar gesproken wordt over een 'nieuw verbond', gaan zij anders om. Waarom ligt dit terrein ook in Nederland, ondanks al wat er is geschreven en nagedacht over kerk en Israël nog als een braak en ontgonnen gebied? In elk geval is wel opgemerkt waar het begin ligt van de theologie, maar daarbij is het gebleven. Harnack en Schilder hebben het geponeerd. Is het dan niet de hoogste tijd, gezien de steeds toenemende isolering van Israël en de gestage toename van de antisemitisme, deze uitdagende uitspraak van twee totaal verschillende

theologen aan een onderzoek te onderwerpen? Is het nu werkelijk waar dat uit de relatie der beide testamenten de hele dogmageschiedenis is ontsproten? Deze ontdekkingsstocht - en wij spreken uit ervaring - bezorgt de bedrijver van de theologie vergezichten en levert hem ongekeerde momenten op in het bezig zijn met dit heilige spel. Ook de theologische wetenschap levert een ongekeerde schoonheid op. Het aantal dat dit beaamt, is schrikbarend aan het afnemen en dat is in heel de westerse cultuur waarneembaar. En toch zullen de gelovige jood en de christen dit beamen: 'Zo vaak uw woorden gevonden werden, at ik ze op, uw woord was mij tot vreugde en blijdschap mijns harten' (Jer. 15,16).

Taakomschrijving

Ons directe onderzoek betreft de Bijbelse periode van *Genesis* tot en met *Openbaring* en van joodse zijde valt de aandacht van *Genesis* tot de bouw van de tweede tempel (2 Kron. 36,23) of uit historisch oogpunt en theologisch niet minder juist de ondergang van de tweede tempel in 70. Ja, waar eindigt de joodse Openbaring? Valt die zondermeer samen met het laatste vers van 2 *Kronieken* 36? De vraag stellen is hier aanmerkelijk gemakkelijker dan haar beantwoorden, maar hiermee zitten wij middenin onze studie. De systematicus zal in de meest letterlijke zin terug moeten naar de bron en die gang dient gemaakt te worden, 'want bij U is de bron des levens, in uw licht zien wij het licht' (Ps. 36,10). Bovendien is het niet waar: hoe dichterbij de bron hoe schoner water? Van de systematicus wordt dus heel wat gevraagd. Wij zijn van oordeel dat wij dienen te zoeken naar een geloofsleer, waarvan de inhoud is 'het geloof, dat eenmaal de heiligen overgeleverd is' (1 Judas, 3) en waarvoor de martelaren de dood zijn ingegaan, dikwijls op de meest pijnlijke en vernederende wijze. Daarom maken wij ook gebruik van het lidwoord *De christelijke geloofsleer*. Ook Friedrich Schleiermacher maakte in zijn tijd gebruik van het lidwoord: *Der christliche Glaube*. Het gaat in deze studie om een Bijbels verantwoord gezicht op de positie te krijgen van Israël en de kerk en de stad Jeruzalem; en dat is nu juist de relatie tussen Oud en Nieuw verbond. Zowel Schilder en dat decennia lang als Harnack het laatste decennium wisten ons beiden buitengewoon te boeien en inspireren. En dat is maar goed ook, want 'het bekoelen

der hartstocht doet de alledaagsheid ontstaan'.³⁷ Harnack was zich er terdege van bewust wat hij zocht en voorstond, toen hij stelde: 'Het evangelie, zoals Jezus het verkondigd heeft, blijft voor de dogmageschiedenis steeds op de achtergrond. Ze knoopt aan bij de verkondiging van de eerste generatie en aan het christelijk verstante Oude Testament'.³⁸ Daarbij sluiten wij aan en daar is veel te oogsten, want niemand is ons naar wij weten daarin voorgegaan om dit uit te werken. Het zal ook nog eens blijken te zijn de ene weg tot het immense onderwerp, namelijk de confrontatie tussen jood en christen oftewel de eenheid van het verbond. Of wij daarin zijn geslaagd, zal de tijd leren. In elk geval zeg ik met Isaïc van Dijk (1847-1922) in zijn opstel 'Socrates': 'Ik ben en blijf toegankelijk en ontvankelijk voor kruisverhoor. Dit is, dunkt mij, al vast in de geest van Socrates'.³⁹ Ook stelt hij terecht dat de schrijver uitmaakt waar hij een gedachte onderbreekt of voortzet.

Laat het verder duidelijk zijn dat het niet in onze macht is iemand te bekeren en voor de jood zijn wij daartoe helemaal niet instaat, overigens Paulus heeft het ons al voorgehouden (2 Cor. 3). Mijn bede is dat onze "toegenegenheid des harten" (Rom. 10,1 SV), en dat is een mooier woord dan diepe liefde, voor de joden even groot mag zijn als die van de apostel der heidenen, de jood Paulus, voor zijn volk.

Gepaste dank

Heel dankbaar zijn wij voor het meelesen; meedenken; de mij aangereikte opmerkingen; correcties; verbeteringen; gevoerde gesprekken in bezoeken of per telefoon van de zijde van de doctores, in alfabetische volgorde: J. Klapwijk, Amsterdam; E.P. Meijering, Oegstgeest; J. Veenhof, Gunten in Zwitserland; B. Wallet, Amsterdam en B. Wentsel, Den Haag. Het zal overigens volkomen duidelijk zijn dat wij voor elke zin en gedachtegang persoonlijk verantwoordelijk zijn. Ook betreft mijn welgemeende dank mevr. M. Hoeke -Van Ooijen uit Leerboek, die met enkel lagere school en een paar jaar huishoudschool het geheel heeft doorgenomen en aangaf het goed te kunnen volgen en mij dankte dat al wat in een vreemde taal stond, was vertaald, zodat ook dit geen belemmering was. Uit het gevoerde gesprek bleek dat ook, al was ze vanzelf niet instaat de vele namen thuis te brengen. De namen van de geciteerde theologen thuis te brengen, is misschien wel één van de

³⁷ Vgl. N.A. Berdjajew, *Mijn weg tot zelfkennis, Autobiografie van Nikolaj Alexandrowitsj Berdjajew*, Arnhem 1952, p. 94.

³⁸ *Dogmengeschiede*. 6. Verb. Aufl., Tübingen 1922, S, 14

³⁹ Studie 'Socrates', in: *Gezamenlijke Geschriften*, 2e dr., Deel VI, Groningen z.j., p. 287.

grootste en moeilijkste opgaven voor de lezer, want achter een naam gaat dikwijls een bepaalde theologische positie schuil, daarom hebben wij gezien onze leeftijd, bewust gebruik willen maken van theologen van wie geldt: ‘Was glänzt, ist für den Augenblick geboren, das Echte bleibt der Nachwelt unverloren’.⁴⁰ Wat blijft bovendrijven is enkel van belang! Theologie is wel degelijk een wetenschap! Dat impliceert ook dat wij voortdurend de vraag stelden of de man of vrouw, die wij citeerden met kennis van zaken spreekt. Daarom ook het citaat van Goethe. Wie de Bijbel wat kent en niet ongevoelig is voor de eeuwige dingen, kan genieten van de *Belijdenissen* van Augustinus daarvoor is geen theologische studie nodig.

Toegankelijkheid van het boek

Dat deed mij denken aan de uitspraak van de cultuurhistoricus Johan Huizinga die hij gebruikt in *De wetenschap der geschiedenis* met het oog op zijn vak. Met een kleine variant menen wij, dat waar Johan Huizinga ‘*historisch*’ stelt dit vervangen kan worden door *theologisch*: ‘In het algemeen werkt geen andere wetenschap met zoo weinig speciale vaktechniek als de *theologische*, die dan ook in hoge mate voor den dilettant toegankelijk is’.⁴¹ Welke werkelijke wetenschapper voelt zich meer dan een gedreven dilettant?

⁴⁰ Goethe, *Faust*, ‘Vorspiel auf dem Theater’, vs. 73-74.

⁴¹ *Verzamelde Werken*, deel V, Haarlem 1950, p. 181. Wie *De wetenschap der geschiedenis* doorneemt, zal merken dat voor de geïnteresseerde leek de theologische wetenschap zeker niet minder moeilijk toegankelijk is dan de historische. Interessant is hoe dit citaat bij Huizinga ligt ingebed in het geheel.

I - REKENSCHAP VANWEGE EMOTIONALITEIT

Christenen, joden en heidenen

Het zal een tiental jaren geleden zijn dat de rooms-katholieke theoloog Hans Urs von Balthasar (1905-1988) ons emotioneel diep trof en overtuigde bij het lezen van zijn *Mysterium Paschale*.⁴² Dit is een boek over de passage uit het 'Apostolicum': 'Nedergedaald ter helle'. Hij behandelt daarin ook het proces van Jezus en zijn veroordeling. Von Balthasar gaat in op 'de theologie van de veroordeling van Jezus door de hele mensheid'. Dat kunnen we in de regel nog wel meemaken, maar hij gebruikt als opschrift boven de uiteenzetting en dat zijn we niet gewend: 'Christen, Juden, Heiden als Verurteiler'. Dat zijn er wel beschouwd drie! Wij zijn gewend op de vraag naar de veroordeling van Jezus in te gaan met aan de ene kant de joden en aan de andere kant de heiden Pilatus. Het apostolicum, dat zo kort van stof is, noemt zelfs de naam van deze man: 'die geleden heeft onder Pontius Pilatus'. Moet een heiden elke week genoemd worden in vele christelijke kerken over de wereld? De reden zal zijn dat we door deze berichtgeving grond onder de voeten hebben, dat het hele drama van het lijden en sterven van Jezus zich heeft afgespeeld ten tijde van de wereldlijke rechter Pilatus, die zijn verblijf gewoonlijk met het Pascha in Jeruzalem had. De heilsgeschiedenis staat niet los van de wereldgeschiedenis, maar valt er binnen. Maar al mag het dan om twee gaan, jood en heiden, dan weten wij in de regel de evangelist Johannes te citeren, daar waar hij schrijft dat Jezus staande voor de 'onaangename' en 'onaanzienlijke' Pilatus⁴³ tot hem zegt: 'Daarom heeft hij, die mij aan u heeft overgeleverd, groter zonde' (19,11). De rechter wordt niet van schuld vrijgesproken, maar wel treft hem een geringere schuld. Hij is zich waarachtig niet bewust geweest waarmee hij bezig was, ofschoon van Pilatus geldt het bekende woord van Hamann (1730-1788): 'executor novi testamenti'.⁴⁴ De evangelist Johannes schrijft dat de hoofdschuldigen de Hogepriesters der Sadduceeën zijn (19,6).⁴⁵ Maar zolang het blijft gaan over

⁴²Leipzig 1969, S. 101. Ook in *Mysterium Salutis. Grundriss heilsgeschichtlicher Dogmatik*, Köln 1969, III/2,133-326, S. 203. Later kreeg het de titel en dat is verwarrend: *Theologie der drei Tage*, Freiburg 1990, S. 108.

⁴³ Zo is de rake typering van K. Barth, *Dogmatik in Grundriss*, Zürich 1947, S. 127. Voordrachten gehouden in de zomer van 1926 te Bonn. Ook in het Nederlands vertaald: *Hoofdsom der heilige leer*, Nijkerk 1949, p. 166.

⁴⁴ *Sämtliche Werke* IV, S. 302.

⁴⁵ Frappant is, dat de grote joodse geleerde en kenner van het N.T. David Flusser dit ook historisch tracht te bewijzen, zie: *Tussen oorsprong en schisma. Artikelen over Jezus, het Jodendom en het vroege Christendom*, 3^e dr. 1998, p. 139.

de heiden Pilatus en de joodse hogepriesters, blijven christenen buiten schot. De vraag naar de 'schuld' aan de dood van Jezus dringt zich soms heel sterk op. Steeds weer is men met deze vraag bezig en komen er antwoorden van historici, juristen en theologen, zowel van niet gelovigen als van christenen en joden. Aan het aantal biografieën van Jezus komt geen einde en ook daarin valt over de schuldvraag dikwijls te lezen. Telkens wordt onderzocht hoe het leven van Jezus is geweest, ondanks dat Adolf Harnack in 1875 al stelde: 'Nequit scribi vitam Jesu', 'het is onmogelijk dat er een leven van Jezus geschreven wordt'. Ook het onderzoek naar de gang van zaken tijdens het proces van Jezus wordt telkens opnieuw belicht.

De schuldvraag historisch absurd en theologisch verwerpelijk?

H. Conzelmann (1915-1989) en A. Lindemann (geb. 1943-) schijnen nogal opgewonden te zijn over de 'schuldvraag', als zij stellen dat dit 'historisch absurd en theologisch verwerpelijk is'. Historisch absurd, want de joden van nu hebben noch beschuldiging noch vrijspraak van node. Theologisch pervers, omdat hier een historische toestand en een geloofsuitspraak met elkaar vermengd worden. Wat het historische aspect betreft: een politiek verdachte werd onder medewerking van een joodse kring door de Romeinen in Jeruzalem omgebracht. Het christelijk geloof zegt: Jezus moest als Zoon van God sterven. De twee uitspraken kunnen niet onder één noemer geplaatst worden, aldus de twee.⁴⁶ Hieruit blijkt duidelijk en daarom is het ons te doen, dat Conzelmann en Lindemann met twee partijen rekening houden en dat is er één te weinig,

Gestelde vraag valt niet meer te ontkennen

Von Balthasar noemt er drie! Heidenen, joden en christenen. Pilatus, de vertegenwoordiger van het zo hoog in aanzien staande Romeinse recht, is een heiden; de joden zijn het volk waartoe Jezus behoorde; en de twaalf discipelen, de directe volgelingen van Jezus Christus, zijn bijzondere joden die als 'christenen' zijn aan te merken. Uit de heidenen heeft God Israël verkoren, en uit Israël heeft Jezus zijn twaalf discipelen verkoren, die gezien kunnen worden als 'christenen', en onder de 'christenen' heeft Jezus ook Judas gekozen (Joh. 6,70-71). Zoals oud-Israël uit twaalf stammen bestond, in overeenstemming met de twaalf zonen van Jacob, zo bestaat het nieuwe Israël uit twaalf discipelen. Jezus heeft de twaalf discipelen uitgekozen uit de joden om zijn volgelingen te zijn en om vanuit Jeruzalem, Judéa, Samaria, de wereld voor hem te winnen en zijn naam bekend te maken. Ook heeft hij

⁴⁶ H. Conzelmann - A. Lindemann, *Arbeitsbuch zum Neuen Testament*, 8. Aufl., Tübingen 1085, S. 391-392.

uitgekozen Judas Iskariot, die hem ook verraden heeft (Matth. 10,4; Joh. 6,70). Dit is de discipel die in de lijsten van de twaalven altijd het laatst genoemd wordt, naar alle waarschijnlijkheid kwam hij als enige uit Judéa. Een aantal jaren later worden de volgelingen van Jezus in Antiochië aan de Orontes voor het eerst ‘christenen’ genoemd. De directe volgelingen van Jezus, aan wie Hij zich openbaarde als de Messias, de Christus, willen we dan ook als christenen avant la lettre zien en daartoe behoort óók Judas, één der twaalven. De twaalven is de onderscheiden groep door Jezus zelf uitgekozen. De schuld aan Jezus’ dood treft ook ons, want waar ligt het begin? Het verraad van Judas kan daarbij niet over het hoofd worden gezien; en dat nu raakt ons diep.

Jezus een Messias met als doel verlossing uit de verlorenheid

Jezus wordt tijdens het proces voortdurend overgeleverd. De schakels van de ketting brengen ons van de ene persoon naar de ander; en uiteindelijk geeft Pilatus hem over om gekruisigd te worden. De man die alles in het werk zet is Judas, één van de twaalven. Zo wordt hij voortdurend genoemd. Vanwege de erkenning van Jezus als de Messias, de Christus, levert hij zijn meester over aan de joden. Judas heeft hetzelfde wereldlijke beeld van de Messias als de leiders der joden. Maar staat Petrus ook niet op dezelfde grondslag? Bij de eerste aankondiging van het lijden van Christus, maakt Petrus in alle toonaarden bekend, dat hij een zodanige Messias niet wil (Marc. 8,32). Petrus wil niet dat lijden en sterven Jezus zullen overkomen. Een lijdende, ja, zelfs een stervende Messias wil ook hij niet. ‘Dat verhoede God, Here, dat zal U geenszins overkomen!’ (Matth.16,22) Wat is het verschil tussen Judas en Petrus? Waarom is in de paaszaal door Jezus gebeden voor Petrus en waarom niet voor Judas? Jezus waarschuwde Petrus en gaf aan, dat zijn gebed de ondergrond vormde van Petrus’ leven. ‘Simon, Simon, zie, de satan heeft verlangd ulieden, te ziften als de tarwe, maar Ik voor u gebeden, dat uw geloof niet zou bezwijken. En gij, als gij eenmaal tot bekering gekomen zijt, versterk dan uw broeders’ (Luc. 22,31-32). De weg die God van Jezus vraagt, staat diametraal tegenover het gevoel en denken van de natuurlijke mens, maar ook van de discipelen. Leven zien in de dood van Christus kan enkel en alleen vanuit de zelfverloochening. ‘Indien iemand achter Mij wil komen, die verloochene zich en neme zijn kruis op en volge Mij’ (Matth. 16,24). De joden staan veel dichter bij ons dan wij ons in de regel bewust zijn! Hebben wij niet het obstakel, het skandalon, uit het evangelie gehaald, zodat alles zonder hapering op geoliede wieltes voortrolt? Er wordt niemand van de discipelen uitgezonderd: ‘Gij zult allen aan Mij aanstoot nemen in dezen nacht’ (Matth.26,31). De evangelist Marcus stelt algemeen: ‘Gij zult allen aanstoot aan Mij nemen, want er staat geschreven: Ik zal de herder

slaan en de schapen zullen verstrooid worden'. De Schrift gaf Jezus aan wat hij verwachten kon. Is het geen groot schandaal - skandalon - hoe met Jezus is omgesprongen door jood, heiden en christen? Gethsémane leert ons wie wij zijn.

De Messias tevens Middelaar Gods en der mensen

Nadat Jezus aanhoudend gezwegen heeft voor de hogepriester, wordt hem nogmaals de vraag voorgelegd door de voornaamste geestelijke met het hoogste gezag van joodse zijde in Israël: 'Zijt Gij de Messias, de Zoon van de Gezegende?' En Jezus zei: Ik ben het, en gij zult de Zoon des mensen zien, gezeten aan de rechterhand der Macht en komende met de wolken des hemels' (Marc. 14,61-62). Daarop is de reactie: 'De hogepriester scheurde zijn klederen en zei: Waartoe hebben wij nog getuigen nodig? Gij hebt de godslastering gehoord: wat is uw oordeel? En zij allen veroordeelden Hem als des doods schuldig' (Marc. 14,63-64). Dat is het sanhedrin, de joodse raad, de volksvertegenwoordiging. Van joodse zijde is dit meer dan genoeg om Hem des doods schuldig te verklaren, maar om dit vonnis uit te voeren is nodig het oordeel van de wereldlijke rechter. Het is de pretentie van zijn Godheid die Jezus naar de meest smadelijke dood voert. Ook voor Pilatus geeft de vraag van de joden naar Jezus' bevoegdheid tenslotte de doorslag. Voor de rechter voert men aan dat Jezus beweert koning te zijn. Pilatus vindt beide redenen onzin. Vandaar dat de joden schreeuwen voor het gerechtsgebouw: 'Wij hebben geen koning dan de keizer' (Joh.19,15). Als 'koning der joden' wordt Jezus gekruisigd, en hangt er boven zijn hoofd een bord met daarop de beschuldiging (Matth. 27,37).⁴⁷ De Messiasitel 'koning der joden' wordt het breekpunt. Daarover is ook Judas gestruikeld. Hij vatte het begrip Messias evenals de joodse leiders op als politieke verlosser, die Israël van de onderdrukkers zou bevrijden. Jezus de man die de theocratie in Israël zou herstellen. En naarmate het steeds duidelijker werd dat dit niet de weg van Jezus was, nam Judas' teleurstelling gaandeweg toe, wat tenslotte geleid heeft tot de overlevering. Dat de naam Jezus in dit geval betekende, dat Hij zijn volk verlossen zal van hun zonden (Matth. 1,21), was in Judas niet opgekomen en hij was de enige niet. De Messiasverwachting van Judas was een andere dan die God van Jezus eiste. Het probleem van de zonde en de gebrokenheid van het leven moet ons bij Jezus brengen. Daarvoor is Hij mens geworden. 'Die om ons mensen onze zaligheid is neergekomen uit de

⁴⁷ Het was gebruikelijk dat de veroordeelde om zijn hals een bord droeg met daarop de reden van de straf, of dat het bord voor hem werd uitgedragen. Ongewoon was het om het boven het hoofd van de veroordeelde te hangen aan het kruis. Vgl. J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, II. Teil, Freiburg in Br. 1988, p. 472.

hemel en een mens is geworden', zo belijdt de kerk. De verklaring die het N.T. geeft, is dat de satan in Judas was gevaren (Luc. 22,3; Joh. 13,27) en dat één van de twaalven tot 'een duivel' geworden was (Joh. 6,71). Een ernstig woord van Jezus, die als Messias de lijdende knecht des Heren is en daarom zegt: 'En Zalig is wie aan Mij geen aanstoot neemt' (Matth. 11,6; Luc. 7,23).⁴⁸

Judas een in Jezus teleurgestelde christen avant la lettre

Willen we deze Messias erkennen als de van God gezonden verlosser? Dat is de grote vraag die ons raakt. Eerst verschijnt Jezus voor Annas, vervolgens voor Kajafas, de hogepriester en voorzitter van de joodse raad, en dan gaat hij van Pilatus naar Herodes en van Herodes weer naar Pilatus en tenslotte geeft de Romeinse rechter, nadat hij op allerlei wijze met Hem heeft gesold en uiterst wreed gehandeld, hem over aan de Romeinse soldaten om te kruisigen, ofschoon zijn oordeel was als rechter: 'Ik vind geen schuld in Hem' (Joh.18,38; Luc. 23,4). Ondanks deze uitspraak gaat het proces gewoon door! Er pleit het meest voor dat de plaats waar Pilatus recht sprak, de burcht Antonia is geweest.⁴⁹ Het valt op dat Jezus' overlevering van de een naar de ander in werking is gesteld door een volgeling, die met hem heeft gegeten en gedronken en in zijn naam tekens heeft verricht. Judas, één der twaalven, een discipel van Jezus Christus - Jezus Messias - wiens volgelingen straks in Antiochië 'christenen' genoemd worden (Hand. 11,26). Voor die aanduiding moest men wel buiten Israël zijn. Laat het een schrikeffect moge zijn om Judas te noemen een christen avant la lettre. Wie werkelijk de naam van Christus draagt weet alleen God. 'Velen zullen te dien dage tot Mij zeggen: Here, Here, hebben wij niet in uw naam geprofeteerd en in uw naam boze geesten uitgedreven en in uw naam vele krachten gedaan? En dan zal Ik hun openlijk zeggen: Ik heb u nooit gekend; gaat weg van Mij, gij werkers der wetteloosheid' (Matth. 7,22-23). Judas een 'christen' in wie 'de satan is gevaren' (Joh. 13,17), hij is het die de aanleiding tot de dood van Jezus in werking stelt. Als wij hier de zaken goed onderscheiden, zijn het de discipelen van Jezus die de gemeenschap gaan vormen, die de grondvloer van de christelijke kerk zal zijn. Dat Judas een 'christen' was, zoals Von Balthasar het ons deed zien, kunnen wij moeilijk meer van ons afzetten. De betrokkenheid bij Jezus' lijden en sterven komt ons hierin wel heel nabij.

⁴⁸ Met dit woord van Jezus eindigt Bultmann zijn boek *Jesus* (1926).

⁴⁹ Vgl. David Flusser e.a., *De laatste dagen in Jeruzalem. De paasweek op de voet gevolgd. Een joodse visie op de gebeurtenissen rond het proces tegen Jezus*, oorspr. titel: *Last days in Jerusalem. A current study of the Easter Week* (1980), Kampen 1980, p. 80-83.

Een onbegrepen Messias, ook voor de twaalfen; zelfs voor de drie intimi

Maar hoe weinig deze ‘christenen’ Jezus hebben verstaan, blijkt ook uit de houding van de primus inter pares, Petrus. Uit geheel zijn optreden blijkt dat ook hij met een lijdende Messias niets weet te beginnen. Voor Jezus is Petrus een satan geweest (Matth. 16,23). Hij versperde de weg die Jezus moest gaan. Zijn zelfkennis was ook niet groot. Dat hij zich in dezen boven de discipelen stelde, laat zien dat hij zichzelf niet kende. Petrus laat uitkomen waartoe een mens in staat is (Matth. 26,34). De ‘eerste’ discipel laat op het beslissende moment zijn meester in de steek en verloochent hem tot driemaal toe. Elke band met Jezus wil hij ontkennen en verbreken, zodra hij in het nauw komt. Hij gebruikt er zelfs een eed bij om los te komen van ‘die mens’, wiens naam hij zelfs niet eens kent, en als hem dit niet gelukt zich van Jezus te ontdoen, ‘begint hij zich te vervloeken en te zweren: Ik ken die mens niet’ (Matth. 26,74). De ‘christenen’ brengen het er rondom het lijden en sterven van de hun Meester bar slecht af. In Gethsémane zijn allen gevlucht. Zij die de rij der discipelen openen en sluiten, de eerste en laatste, tonen ons waartoe wij ‘christenen’ in staat zijn. Wij hoeven ons daarom niet te verheffen boven de joden wanneer het over het lijden en sterven van Jezus gaat, want de ‘christenen’ brengen het er ook niet best af.⁵⁰ Als de gevangenneming plaatsvindt, schrijft de evangelist: ‘Toen lieten al de discipelen Hem alleen en vluchten’ (Matth. 26,56). Ook de zonen van Zebedeüs, Jacobus en Johannes, hebben (hun moeder in Matth. 20,20) niet ingezien dat het in het Rijk van Christus niet gaat om te heersen maar om te dienen. Had de discipel dien Jezus lief had en zijn broer een betere kijk op het koninkrijk Gods? Zij krijgen van Jezus te horen: ‘het zitten aan mijn rechterzijde en linkerzijde staat niet aan Mij gegeven, maar het is voor hen, die het bereid is van de Vader’. Tot de discipelen klinkt: ‘Maar wie onder u groot wil worden, zal uw dienaar zijn en wie onder u de eerste wil zijn, zal uw slaaf zijn’. Daarna wijst Jezus op het doel van zijn komst, dat is niet heersen, maar dienen op een heel bijzondere wijze: ‘tot een losprijs voor velen’ (vgl. Matth. 20,20-28; Marc. 10,35-45;). Jezus is door zijn discipelen niet begrepen en dat is lijden voor hem geweest, ook niet door de drie intimi, dat is zwaar lijden voor hem geweest. Petrus heeft ook de voetwassing niet begrepen, daar hij meende dat het slechts om een voorbeeld ging (Joh. 13,1-17). Uit de woorden ‘geen deel aan Mij’ moest Petrus leren dat het dienaar zijn vanuit Golgotha moet worden opgevat, maar zelfs Johannes heeft Jezus niet verstaan. Van Petrus en Johannes lezen wij: ‘want zij kenden de Schrift nog niet, dat Hij uit de doden

⁵⁰ Vgl. H. U. von Balthasar, *Mysterium Paschale*, Leipzig 1969, S. 100-104. Ook te vinden in *Mysterium Salutis*, Band 3/2, S. 133-326. Gedeelte waarom het ons gaat: S. 203-206.

moest opstaan' (Joh. 20,9). Geen wonder dat de discipelen bij Jezus' hemelvaart de vraag stelden over het herstel van Israël (Hand. 1,6).

De 'christenen' rondom Jezus helpen ons de joden te verstaan

Nadat mij de positie van de 'eerste christenen' rondom de dood van Jezus diep had getroffen, dankzij Von Balthasar, werd ik mij opnieuw bewust dat gevoelens een grote rol spelen in de vragen rondom kerk en synagoge en jood en christen. Het geldt immers voor de joden nog meer dan voor ons, daar de cultuurgeschiedenis van het westen ons beschaamd maakt hoe onze houding is geweest ten opzichte van de joden, nadat wij sterk waren geworden. Daarom is het gemeenschappelijk teruggaan met ons naar de Schriften, voor de joden bijna een onmogelijkheid geworden, omdat de positie van ons christenen daartussen is komen te staan! In gesprekken met joden is dit ook te merken en aan te voelen. Wij zijn een sta in de weg geworden tot het gemeenschappelijk lezen van het O.T. om over het N.T. nog maar te zwijgen. Zijn we ons wel bewust wat voor een groot kwaad wij daarmee hebben aangericht? De joden zijn steeds afgerekend op wat ooit in Jeruzalem heeft plaatsgevonden met Jezus, maar heeft de kerk er weet van hoe haar positie is geweest? De meest bekende discipelen Petrus, Johannes, Jacobus en Judas maken ons christenen nederig en ootmoedig. De kerk wier satanische uitbarsting zich soms ontladde op de synagoge is een sta in de weg geworden voor een dialoog. En hoe moeten we elkaar bereiken, nu, na de Shoah? Het vertrouwen is volledig geschonden en dat is onze schuld, want daaraan hebben zij part noch deel. En het is van alle tijden. Wij hoeven maar te wijzen op het uitstoten van de joden uit de leefgemeenschap; uit het land; de pogroms; de razzia's; de ontheemding; de onthechting; en het belanden in de vernietigingskampen; waar zo nodig de beenderen moesten worden verbrand. Dit laatste was niet enkel om de joden tot diep in het bot te treffen maar niet minder in het hart, want het gebeente is voor de jood van grote betekenis. Wie werkelijk één objectieve uitgebreide geschiedenis leest van wat het joodse volk is aangedaan vanaf het begin van de kruistochten, ja voordat deze begonnen, wat er toen al plaatsvond in het Rijnland, tot en met de Shoah van de zijde van kerk en christendom voelt en verstaat precies wat wij bedoelen. Er valt hier werkelijke te spreken van een torenhoge schuld en dat door hen wier naam herinnert aan Christus, de jood.

Een emotionele studie voor de synagoge als ook voor de kerk

Als iemand mocht menen dat in een studie als deze emoties buiten beschouwing kunnen blijven, dan heeft hij het geheel mis. Uit ervaring blijkt, dat dit onderwerp niet alleen joden raakt maar ook christenen. Ook onder hen is het bij lange na niet koekoek één zang over dit onderwerp. De meningen

zijn onderling zeer verdeeld, ook onder nieuw- en oudtestamentici en dogmatici. Bovendien het algemeen gevoelen aangaande Israël verandert van richting als de weerhaan op een kerktoren. Wij kiezen bewust voor dit beeld omdat de haan allereerst staat voor de waakzaamheid en vervolgens ons doet denken aan de woorden uit 'Ad Galli Cantum', dat is 'Bij het hanengekraai' van Ambrosius: 'Hoc ipse petra ecclesiae canente culpam diluit', 'op zijn gekraai wast zelfs de rots der Kerk zijn schuld in tranen af'.⁵¹ Wij willen daarom zoveel als in ons vermogen ligt recht doen aan het joodse volk, alleen al omdat onze verlosser een jood was, is en zal blijven. Wat de christen aan de ene en de jood aan de andere kant betreft, kunnen ze elkaar ongemerkt soms diep raken. Nooit zal ik vergeten, al is het al meer dan dertig jaar geleden, dat in een gesprek met een jood over ons wederzijds geloof, hij de woorden sprak: 'Die Jezus van jullie kon zijn zin niet krijgen en toen is hij maar voor zichzelf begonnen'. Door deze uitspraak was ik zo diep getroffen en uit het veld geslagen, ja, volkomen geveld, zodat ik geen weerwoord had. Het werd mij gaandeweg duidelijker, dat hij het nogal cru onder woorden bracht, maar dat hij onder de joden bij lange na niet de enige was die zo dacht. Later kwam ik er bijvoorbeeld achter hoe moeilijk het is voor joodse gidsen om op een rondreis met christenen door Israël de feiten van het Nieuwe Testament te vertellen; over bloemen en planten gaat nog, maar zodra het over personen gaat, blijkt het bijna onmogelijk te zijn. Verbouwereerd was ik bovendien, toen ik merkte hoe gering de kennis is van de doorsnee orthodoxe rabbijn van het N.T. Waar komt die weerzin of angst vandaan? Meer dan eens is me als reisleader gevraagd door de gids: 'wilt u dat deel over Jezus niet voor uw rekening nemen en het de mensen vertellen en uitleggen?' De reden werd er dan vaak aan toegevoegd: 'want ik heb er niets mee'. Ik denk aan de zeer gerespecteerde orthodoxe rabbijn David Brod (1936-), thans wonend in Savyon bij Tel Aviv. Tijdens een lezing legde hij de tekst uit: 'En gij zult Mij een koninkrijk van priesters zijn, een heilig volk' (Ex. 19,6) om daarmee de betekenis van het jodendom, als uniek volk voor heel de wereld, aan te geven. Daarin nu onderscheidde Israël zich van alle volken. Toen iemand hem na afloop van zijn lezing bij het stellen van vragen erop attendeerde dat in 1 *Petrus* 2,9 hetzelfde gezegd wordt van de christelijke gemeente, verschoot hij van kleur en werd lijkkleek, brak in stilzwijgen uit en wees daarna op het kippenvel op zijn armen, terwijl hij klaagde over klam zweet dat hem uitbrak. De rabbijn was volledig uit het veld geslagen, dit kon hij niet plaatsen. Hij was hierna even volkomen met stomheid geslagen en nam een slok water uit het glas, dat voor hem, als

⁵¹ Tekst in: *Lofzangen der Latijnse kerk*, Vertaald door F. van der Meer, Utrecht 1970, p. 20-21

spreker, stond. Slechts het wijzen op één passage brengt soms hevige emoties teweeg. Alleen de naam van Paulus roept dikwijls al gevoelens bij joden wakker, waar wij, als wij geen kennis hebben van het jodendom, geen weet van hebben. Wij beseffen dikwijls veel te weinig hoe diep de scheiding van de Jahwistische geloofsgemeenschap wederzijds ligt. Maar de christen meent nu JHWH te kennen vanuit de Immanuël, die gezegd heeft: 'Ik ben de goede herder en de goede herder zet zijn leven in voor de schapen' (Joh. 10,11), daaraan kan men niet voorbijgegaan, terwijl de jood de eerste versregel van Psalm 23 citeert: 'Adonai is mijn herder, mij ontbreekt niets'.

De liberale jood Jakob Soetendorp over Paulus

Hoeveel gevoelens weten joden bij joden niet los te maken? Want hoe men ook over Paulus denkt, hij was een jood. Ik denk nu aan de zeer beminnelijke en aller vriendelijkste rabbijn Jakob Soetendorp (1914-1976), althans zo kwam hij bij ons, dankzij de radio, van week tot week over tijdens de quiz 'Tot ziens in Jeruzalem', eind jaren vijftig van de vorige eeuw. Maar als hij over Paulus schrijft, vergeet hij schijnbaar met een Hebreëer uit de Hebreëen te maken te hebben. Paulus is voor hem geen echte Israëlitische, maar een zuivere hellenistische jood die later in Jeruzalem is beland, daar college heeft gelopen bij Gemaliël en het christelijk geloof in de wereld heeft geholpen. Hij schrijft: 'Paulus vertelt niet veel over zijn verblijf in de school. Maar hij levert ook nergens het bewijs één der goede en knappe talmide chagamim (leerlingen der wijzen - term voor geleerden) te zijn geweest. Hij kent de redeneermethode, maar het is alsof hij de pointe niet vindt, hij spreekt de taal maar zijn accent verradt hem, zijn hellenistisch accent'.⁵² (...) 'Voor Paulus was de eerste vertaling van Thora - Nomos - (wet). Thora is, zoals wij schreven, veel meer dan dat. Maar hij heeft het zo gehoord in zijn jeugd. Hij heeft later de vele uitbreidingen moeten leren die voor hem nooit dezelfde waarde hebben gekregen'. (...) 'In zijn dramatisch pogen om al zijn vreemdheid af te leggen, om te laten zien, "hoe hij er wel bij hoort", wordt hij een der ergste vervolgers. De ergste vervolgers zijn de twijfelaars'.⁵³ Soetendorp schrijft dat Paulus een echte, door en door hellenistische jood is geweest, die de besnijdenis dan ook allegoriseert. Hij zegt er nog wel bij dat de profeten dit ook deden, maar óók treffen we het aan in Deuteronomium (10,16). 'Want de besnijdenis was een moeilijke zaak in het gymnasium waar de lichaamssport naakt bedreven werd'.⁵⁴ Wat voor gevoelens en beschuldigingen legt hij niet in deze zin? Al mag dan een allegorie een

⁵² J. Soetendorp, *Ontmoetingen in ballingschap. Deel I: 135-1250*, Zeist 1964, p. 61-62.

⁵³ A.w., p. 72.

⁵⁴ A.w., p. 73.

diepere achtergrond hebben, maar volgens Soetendorp wordt dat gebod nooit afgeschaft. Hij suggereert alsof Paulus in Tarsus in Cilicië niet zou zijn besneden! Paulus die van zichzelf bekend: ‘Besneden ten achtsten dage, uit het volk Israël’ (Fil. 3,5). Het teken van de verkiezing als volk van Gods roeping bezit ook hij. Niet achteraf gekregen, maar geheel volgens de wet op de achtste dag. Paulus, de hellenistische jood, krijgt dan ook de felste reacties te verwerken van de gemeente in Jeruzalem en in Judéa. ‘De mannen van zijn eigen groep in Judéa aanvaardden hem ook niet, althans die aanvaarding geschiedt niet zonder strijd en verzet. Maar hij heeft succes’. Hoewel Jakob Soetendorp Paulus eigenlijk ziet als een onechte jood, meent hij toch te moeten stellen: ‘Niet de dood van Jezus bracht het ontstaan van het christendom, maar de uiteenzetting van de betekenis van Jezus’ dood en de betekenis van zijn opstanding door Paulus’.⁵⁵ Paulus wordt gezien als de man die kerk en synagoge uiteen heeft gescheurd en het christendom heeft gesticht. Hierin ligt dan ook de hoofdreden waarom Paulus het onder de joden zo zwaar te verduren heeft gekregen. Volgens Soetendorp is het geheel vanzelfsprekend dat Paulus de apostel der heidenen is geworden. Hun bekering door de prediking van Paulus was dan ook volgens hem niet diep. Hij ziet de positiekeuze van Paulus ten opzichte van de Thora als een onmogelijke acceptatie voor de jood. Het is wel heel kortzichtig als hij van Paulus opmerkt: ‘Hij stelt dat de bindende kracht van de Torah nu voorbij is, zoals de dood van een echtgenoot zijn weduwe vrijmaakt voor een nieuw huwelijk’.⁵⁶ Wij zouden hier willen stellen dat Soetendorp, die als liberaal rabbijn ook goed thuis was in het Nieuwe Testament, beter kon weten. Paulus kan van de wet en het gebod zelfs zeggen: ‘rechtvaardig, heilig en goed (Rom. 7,12). ‘Het einde van de wet is Christus’ (Rom. 10,4). Soetendorp meent dat Paulus’ boodschap zelfs de hellenistische interpretatie te boven gaat, ‘dat hij geheel vergeet dat de Joden hem niet meer kunnen verstaan’. Laat dan de uitleg van Hosea en Jesaja nog begrepen worden, ‘maar zijn plotselinge conclusies in over alles heen stormende geestdrift om de eindtijd als aangebroken te zien, die verstaan zij niet’. Om zieltjes te winnen werd hij ‘de joden een jood’. Paulus’ fout is dat hij niet heeft begrepen wat de voorschriften voor de joden betekenen. ‘Hij heeft de diepere zin van de joodse traditie niet leren kennen’.

Geheel vertekend beeld van Paulus

Op zijn minst diende Jakob Soetendorp te verwijzen naar het apostelconvent te Jeruzalem (48), waar werd bepaald aan welke wetten de gelovigen uit de

⁵⁵ A.w., p. 74.

⁵⁶ A.w., p. 75.

heideneu zich diendeu te houdeu (Hand. 15,1-21). Het is meer dan een veronderstelling om ervan uit te gaau dat de ‘conservatieve’ Jacobus, de broeder des Heren, in de gemeente te Jeruzalem, geweten moet hebben wat voor een jood de traditie der vaderen betekent. Soetendorp schijnt dus nog wel overweg te kunneu met Jacobus, de Rechtvaardige. Toch stemt óók Jacobus op het apostelconvent met Paulus in, maar de spanning die niet verdween, gaf al aan dat jodenchristeneu en heidenchristeneu elk een eigen achtergrond hebben, dat valt niet te ontkenneu. Van groot belang is dat Paulus’ opvatting daar gezegevierd heeft, waarbij alleu zich hebben aangesloten. Gesteld dat het anders was verlopen, hoe zou dan de kerk er uit hebben gezien? Soetendorp is van oordeel, dat Paulus moet weten dat er een rest blijft, zoals ons beschreven wordt in de dagen van Jesaja (1) en van Elia de profeet (1 Kon. 19,18). Maar de apostel heeft daar wel degelijk weet van. ‘Paulus dacht aan een vervulling in de allernaaste toekomst. Dat geloofden ook alleu, die hij voor de nieuwe leer gewonnen had’.⁵⁷ Volgens Soetendorp wareu er ook in joodse kringeu die dat dachten, want daaruit is de opstand tegen de Romeineu in 66-70 volgens hem te verklareu. De leer van Paulus moet de vrome jodeu ‘wel woedend makeu’. Paulus heeft volgens hem een beeld van het joodse volk ontworpen in zijn brieven en toespraken, ‘waarin het zichzelf niet herkende, omdat Paulus hen niet verstond, dat beeld blijft’. Door het ernstig falen van Paulus in het geven van een totaal verkeerd beeld, dat kenbaar was voor buitenstaanders leidde dit tot ‘Egyptisch en Romeins anti-Jodendom’. (...) ‘Het joodse volk heeft afgedaan. Als voortaan de naam zal worden gebruikteu is het de naam van het nieuwe Israëel, het ware Israëel. Voor Israëel is geen plaats meer op het wereldtoneel’. (...) ‘Dat Jodendom en Christendom steeds verder uiteen moesteu raken, is duidelijk. Want wat wezenlijk in de joodse traditie werd voorgedragen, werd door de andereu niet begrepeu’.⁵⁸ Soetendorp meent dat er in de eerste twee eeueu een onderlinge discussie heeft plaatsgevondeu. ‘Maar de uiterlijke omstandigheden wareu niet gelijk en veranderdeu voortdurend in het nadeel van de Jodeu’.⁵⁹ Naar onze mening wordt hier van Paulus een geheel vertekend beeld gegeven, maar ons ging het vooral om de emotionele kant, die van invloed is op het geheel van het joodse denken, zodra de kerk in zicht komt en Paulus, de stichter van het christendom. Uit alles blijkt hoe emotioneel het zelfs voor een liberale rabbijn, die van huis uit orthodox is, maar later liberaal is gewordeu, die de Tenach kent, maar toch ook het Nieuwe Testament, die zelfs zijn doctoraalexamen theologie behaalde aan de universiteit van Leideu,

⁵⁷ A.w., p. 76.

⁵⁸ A.w., p. 77.

⁵⁹ A.w., p. 78.

om zich met Paulus in te laten.⁶⁰ De partijschap kan hier moeilijk onderdrukt worden, zo geladen is zij. Maar wij van onze kant hebben bewust als adagium meegegeven het bekende woord van Goethe: ‘Aufrichtig zu sein, kann ich versprechen, unparteiisch zu sein aber nicht’.⁶¹

Ook vroege christen-joden hebben soms bedenkingen tegen Paulus

Wij kunnen concluderen dat bijna vanaf het begin, onder menig christen uit de joden er een zeker negeren van of zelfs van verzet tegen Paulus sprake kan zijn op wat hem bezielde. Op een gegeven moment vindt Paulus niet slechts Petrus tegenover zich, maar zelfs Barnabas, de levitische jood uit Cyprus, die hem zelfs vergezeld had op de eerste zendingsreis (Gal. 2,11-14). Daarom gaan we uitvoerig in op Paulus’ positie in drie hoofdstukken. Als het evangelie van joodse zijde ook maar enigszins in diskrediet wordt gebracht, zet Paulus alle zeilen bij om met teksten uit het O.T. zijn betoog te staven. We hoeven slechts te wijzen op de felle strijd tussen Paulus en de judaïsten. Daarin gaat het om het verstaan van het O.T. In de kerkgeschiedenis begint het ook al vroeg. Zo erkennen de Ebionieten, dat zijn christen-joden uit de gemeente te Jeruzalem na het jaar 70, wat in het Hebreeuws armen betekent, maar volgens anderen moet worden opgevat in geestelijke zin als ‘vromen’, geen van Paulus’ brieven als canoniek. Ze keren zich tegen de apostel en zien hem als een afvallige van de wet. Alleen het evangelie naar Mattheüs houden ze van het hele N.T. voor Gods woord. Daarbij brengen ze de eerste twee hoofdstukken nog in mindering, daar zij immers de maagdelijke geboorte ontkennen. Zij erkennen de besnijdenis als verbondsteken, leven als joden en bidden in de richting van Jeruzalem. Ze hebben een diep respect voor Jacobus, de Rechtvaardige, de broeder des Heren, die zeer waarschijnlijk direct de leider der gemeente te Jeruzalem is geworden.⁶² Het

⁶⁰ B.J. Oosterhoff, oudtestamenticus, vertelde ons op college, dat Soetendorp gewoon was teksten uit de Bijbel uit het hoofd te citeren zowel uit het Hebreeuws als Grieks. Beiden en G.P. van Itterzon maakten deel uit van de ondervragers en jury van ‘Tot ziens in Jeruzalem’, een Bijbelquiz in de jaren vijftig.

⁶¹ Maximen und Reflexionen, *Aus Kunst und und Altertum* (1823). ‘Oprecht te zijn, kan ik beloven, onpartijdig echter niet’.

⁶² H. Conzelmann, *Geschichte des Urchristentums, Grundrisse zum Neuen Testament*, 4. Aufl., Göttingen 1978, S. 119. O. Cullmann trekt een parallel van de oudste gemeente in Jeruzalem naar de Ebionieten, daar zou hun oorsprong te vinden zijn en geeft een verklaring voor armen. Veel is echter nog duister. R.G.G. II, Sp. 297-298. David Flusser typeert de historicus Hegisippus ‘als een hoogkerkelijk Ebioniet’. Bij de Ebionieten heerste diep respect voor Jacobus de Rechtvaardige, de broeder des Heren. Zie: *Tussen oorsprong en schisma. Artikelen over Jezus, het jodendom en het vroege Christendom*, 3^e dr., Hilversum 1998, p.220-221.

is de vraag in hoeverre Petrus hem in dezen is voorgegaan; er pleit veel voor om de positie van Jacobus vanaf het begin als eerste te zien.⁶³ Petrus was in heel veel al vanaf het begin de meest vooraanstaande.

Lucas en zijn diep respect voor Paulus

Dat de heidenchristen Lucas, de arts, voor Paulus en diens werk grote belangstelling had en hem diep respecteerde, blijkt alleen al hieruit, dat ineens Petrus volledig verdwijnt uit het boek *Handelingen der apostelen* en alle aandacht zich richt op Paulus. Er valt te spreken van: Petrus gaat en Paulus komt. Lucas deelt ons mee dat van Paulus is gezegd: ‘hoeveel hij lijden moet ter wille van mijn naam’ (9,16). Voor Jezus en diens koninkrijk had Paulus werkelijk alles over. Dit mogen wij niet uit het oog verliezen. Wij kunnen wel gevoeglijk toegeven, dat een onderwerp als dit emotioneel is, vooral als wij letten op wat in de beginperiode van de kerk zich heeft afgespeeld en dat het martelaarschap van christenen maar niet een zeldzaamheid is geweest. Toen de christelijke gemeenschap uitgroeide tot wereldkerk en later begin vierde eeuw zelfs de keizer toetrad tot de christelijke kerk, had dit grote en nadelige gevolgen voor het jodendom. Of we hieraan toe moeten voegen: en óók voor het christendom, is een gigantisch vraagstuk op zich, dat bijvoorbeeld een Einzelgänger als Kierkegaard te gemakkelijk heeft bevestigd.⁶⁴ Laten we óók niet vergeten dat de Oude Kerk van vóór het tolerantie-edict van 311-313 de ‘kerk der martelaren’ heet.⁶⁵

Maat houden in beoordeling

Op een bijzondere en gedegen wijze heeft E.P. Meijering (1940-) in zijn *Geschiedenis van het vroege Christendom. Van de jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn* zich vanzelf ook bezig gehouden met de breuk tussen kerk en synagoge. De objectiviteit die hij heeft gezocht, is opvallend. “Objectiviteit” is een ideaal dat moet worden nagestreefd en wellicht soms kan worden bereikt’, schrijft hij. Maar komt bij hem soms niet naar voren dat hij bewust of onbewust de joden teveel recht wil doen? Of de

⁶³ J. Gnilka, *Die Nazarener und der Koran. Eine Spurensuche*, Freiburg im Br. 2007, S. 73-74: ‘Het is voor ons van wezenlijk belang, dat op de eerste plaats op de joods-christelijke bisschopslijsten van de gemeente te Jeruzalem niet Petrus vermeld staat, maar Jacobus.’

⁶⁴ We verwijzen slechts naar G. Boissier, *La fin du paganisme. Étude sur les dernières luttes religieuses en Occident au quatrième siècle*, Paris 1891. In het Nederlands *Het stervend heidendom*, naar de 3e Franse dr. vertaald door H. Bakels, Rijswijk z.j.

⁶⁵ F. van der Meer, *Atlas van de Westerse Beschaving*, 2e dr., Amst.-Brussel 1953, p. 34. Ook J. van Laarhoven begint *Beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*, 3^e dr., Nijmegen 1997: ‘De Kerk van de martelaren, 30-313’.